

Тема 1. Політологія як наука і навчальна дисципліна

План

1. Становлення політології як науки і навчальної дисципліни.
2. Об'єкт та предмет політології, категорії, функції та методи дослідження.
3. Політологія в системі суспільних наук.

Література:

Політологія. Кн.перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / А.Колодій, Л.Климанська, Я.Космина, В.Харченко. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. - С.9-40

Бєбик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: (Монографія). - К.: МАУП, 2000.- С.94-107

Політологія / Ф.М.Кирилюк, М.І.Обушний, М.І.Хилько та ін.; За ред. Ф.М.Кирилюка. - К.: Здоров'я, 2004. - С.25-44.

1. Політологія є молодією і однією з найдавніших наук. З появою держави виникають політичні погляди та ідеї. Проте наука про політику формувалась в міру виокремлення політики як самостійної сфери суспільного життя.

Історично першою формою пізнання політики була релігійно-міфологічна. Майже два тисячоліття до нової ери панували уявлення про божественне походження влади і держави. Згодом античні мислителі Сократ, Платон, Арістотель висунули раціональні політичні погляди. Політичну науку вони розуміли як загальне благо, втіленням якого має бути держава. Поглядам на державу і право, на закони та їх співвідношення з мораллю Сократ надав форми понять. Платон став творцем політичної філософії, в центрі якої поставив державу та форми організації державної влади. У розумінні Арістотеля політика є однією з найважливіших сфер людського життя, яка пов'язана з його управлінням в межах держави. На його думку добробут держави є важливішим від добробуту однієї людини, хоча і добробут однієї людини є бажаним і необхідним. Арістотель робить

висновок, що людина істота політична і тому може існувати тільки у спілкуванні з іншими людьми. Він багато в чому заклав основи політології як окремої науки. Однак у нього ще немає чіткого розмежування між політичною наукою, етикою і філософією. Від релігійно-етичної форми політичну науку звільнив Н.Макіавеллі (1469-1527). Його заслуга в тому, що він: по-перше, виділив і обґрунтував політичну науку як відносно самостійну галузь суспільного знання; по-друге, відділив політику і право від моралі і релігії; по-третє, дав трактування держави як утворення не тотожного всьому суспільству, а як складову частину суспільства, його певну політичну організацію; по-четверте, розглядав людину як індивід, який наділений розумом і володіє свободою волі, що робить його борцем за свої інтереси та ідеали.

Крім Н.Макіавеллі, значний внесок у звільнення політики і політичної думки від теології і церковної моралі зробили Т.Гоббс, Б.Спіноза, Дж. Локк, Ш.-Л.Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін. Вони аналізували проблеми походження, сутності, призначення і форми держави, розробляли теорію суспільного договору, ідеї народного суверенітету, свободи і рівності, природного права тощо.

Вагомий вклад у розвиток політичної науки, ідей конституційного ладу, республіканської форми правління, ліберальної демократії і становлення відповідних їм інститутів і норм був зроблений у період Великої французької революції, війни за незалежність США наприкінці 18 ст., революцій XIX ст. Розроблені в цей період підходи та ідеї стали основоположними для політичних теорій і концепцій сучасності.

Таким чином, процес формування і виокремлення політології із загальної системи соціальних і гуманітарних наук та її інституціоналізації припав на кінець XIX – початок XX ст. У Німеччині його пов'язують із виникненням правової школи, яка була започаткована працями І.Канта та Г.Гегеля з їхніми концепціями правової держави та громадянського суспільства. У Франції політологія виникає на межі державознавства,

політичної історії та політології. Її формування розпочалось із заснування Е.Бутлі вільної школи політичних наук. Основи французької школи політології були закладені у працях П.Жане “Історія політичної науки в її звязку з мораллю”(1870), Е.Акола “Філософія політичної науки”(1877), А.Ерсана та А.Мішле “Ідея держави”(1896) і “Політична доктрина демократії”(1901). У Великобританії значний поштовх формуванню політології надало заснування Лондонської школи економіки і політичних наук при Лондонському університеті. Згодом політологічні дослідження і навчання студентів із цієї спеціальності були запроваджені в Оксфордському, Кембриджському, Манчестерському, Ліверпульському та інших університетах. Такі вчені, як Е.Баркер, Д.Коул, Г.Ласкі, Ч.Меннінг, У.Робсон, вивчали проблеми державного управління, політичних інститутів, конституційного та адміністративного права, політичної філософії та теорії міжнародних відносин тощо.

Засновником систематичних досліджень політики у США вважають Ф.Лібера, який у 1857 р. почав читання лекцій з політичної філософії у Колумбійському коледжі. У них провідне місце посідали питання теорії держави та політичної етики. У 1880 році вже у Колумбійському університеті засновано школу політичної науки. У 1903р. було створено Американську асоціацію політичних наук і засновано журнал „Аннали американської академії політичних і соціальних наук”, 1906 р. – журнал „Огляд американської політичної науки”.

Однак, попри всі досягнуті успіхи, політологія на початку ХХ ст. розглядалась як щось вторинне і другорядне порівняно з такими науками як філософія, право, політекономія. Але з розвитком системи парламентаризму, формування політичних партій, запровадження поділу влади, удосконалення виборчих систем політологія все більше виокремлюється як самодостатня наукова дисципліна.

Велике значення в цьому контексті мали концепції М.Вебера (бюрократії та плебісцитарно-вождистської демократії), В.Парето, Г.Моски і

Р.Міхельса (теорії циркуляції еліти та “залізного закону олігархії”), М.Острогорського і Р.Міхельса (зв'язку демократії та політичних партій), А.Бентлі (теорія груп, що відображає реалії політичного життя поза межами права і держави), М.Острогорського, Дж.Брайса і В.Вільсона (теорії демократії й конституційної форми правління, представництва, виборчих і партійних систем і т. ін.).

Розвиток політології континентальної Європи в цей період характеризувався тенденцією до синтезу теоретичних і емпіричних досліджень, тоді як в політології англосаксонських країн домінуючим був позитивістський напрям із претензією на статус точної науки, яка може все обчислити й описати за допомогою математичних моделей і точних вимірювань.

Після встановлення в континентальній Європі тоталітарних режимів та їх сателітів європейська школа політології практично перестає існувати. Зокрема, Німеччину впродовж 1933-1938 роки покинуло більшість викладачів вузів і науковців, серед них всесвітньо відомі З.Фрейд, К.Левін, Г.Маркузе, К.Мангай, Е.Фромм, Т.Адорно, які стали гордістю американської науки. Із комуністичної Російської імперії змушені були емігрувати такі вчені як М.Бердяєв, М.Лоський, С.Франк, П.Струве, І.Ільїн, П.Сорокін та багато інших.

Отже, у тоталітарних країнах Європи дослідження в галузі політичних наук або повністю припинилися або спрямовувались на забезпечення ідеологічних і політико-пропагандистських потреб правлячих політичних режимів.

Водночас завдяки вагомому інтелектуальному підживленню американська політологічна школа стала провідною у галузі соціальних і гуманітарних наук. У США розгорнулася біхевіористська революція, були запроваджені системний та структурно-функціональний методи аналізу політичних інститутів і процесів, порівняльна політологія, політико-культурний підхід. Закономірним результатом став значний вплив

американських політологів на розвиток світової політологічної науки, зокрема на створення у 1949 р. у рамках ЮНЕСКО Міжнародної асоціації політичних наук (МАПН).

XX століття ознаменувалось розмаїттям політичних концепцій, серед яких можна виокремити неопозитивізм, неолібералізм, неоконсерватизм, соціал-демократію, тоталітаризм : комунізм, фашизм, сіонізм і тісно пов'язаний з ним глобалізм.

СРСР, як і інші соціалістичні країни, стояв осторонь загального процесу становлення і розвитку політології як науки і навчальної дисципліни. Теоретичні положення політології не вписувалися в постулати панівної в цих країнах марксистсько-ленінської ідеології. Ставлення до політології почало змінюватися лише в період перебудови. З 1990 р. політологія почала впроваджуватись як навчальна дисципліна у вищих навчальних закладах України.

Найвідомішими представниками дореволюційного етапу становлення української політології були М.Костомаров, В.Антонович, М.Драгоманов, М.Грушевський. Характерною ознакою цього етапу було домінування народницької ідеології над державницькою. Найбагатшим у теоретичному відношенні був міжвоєнний етап у розвитку української політології. Він дав різноманітні наукові концепції української державності, які були розроблені такими вченими як М.Грушевський, С.Дністрянський, С.Рудницький, професори В.Липинський, С.Томашівський, В.Кучабський, В.Старосольський, О.Ейхельман, Р.Лашенко, С.Шелухін, доцент О.Бочковський. Після Другої світової війни теоретичні проблеми української політології в історико-політичному аспекті досліджували професори Б.Крупницький, І.Лисяк-Рудницький, Я.Пеленський та інші.

На сучасному, новітньому етапі українська політологія зосереджує основну увагу на дослідженні процесів державотворення, формування політичної системи України, партійно-політичного структурування,

функціонування політичних інститутів і політичних еліт, політичної культури й громадянського суспільства.

В цілому, на рубежі XX і XXI ст. в науці про політику утвердилося широке розмаїття різних напрямів і підходів, методів політичних досліджень. Поряд з традиційними підходами розвиваються порівняно нові: геополітичний, екологічний, феміністичний, модернізаційний та ін. Швидкими темпами розширюється і сфера наукових інтересів політології. Вчені досліджують процеси переходу до демократії, проблеми політичної участі, нові громадські об'єднання і рухи. Спираючись на багатоманітний дослідницький арсенал політологія поступово завойовує чільне місце серед сучасних соціально-гуманітарних наук.

2. Політологія як наука вивчає політику, закономірності функціонування і розвитку політичної сфери життя суспільства та політичного життя в контексті виборювання, утримання, реалізації та функціонування політичної влади в суспільстві.

Таким чином, основним об'єктом дослідження політології є політична сфера, яку вивчають і аналізують в процесі її функціонування та розвитку, зв'язку з економічною й духовною сферами життя суспільства. Серед провідних об'єктів дослідження політології потрібно назвати державу, владу та владні відносини.

Предметом політології є такі феномени як політична система, держава, державний устрій, влада, владні відносини, політичні партії та громадсько-політичні організації та рухи, політична діяльність, політична свідомість, політична культура, ідеологія та ін. Серед головних проблем, які досліджуються політологією, можна виділити такі три великих розділи:

1. Соціально-філософське та ідейно-теоретичне підґрунтя політики, системоорганізуючі ознаки й характеристики політичної системи, політичні парадигми, що відповідають конкретно-історичному періоду.

2. Політичні системи та політичні культури, політичні режими, їх порівняльні характеристики, еволюція і т.д.

3. Політичні інститути, політичні процеси, політична діяльність і політична поведінка.

Упродовж ХХ ст. політологія розширювала діапазон досліджень. До кола її інтересів увійшли:

- зацікавлені групи та політичні рухи;
- політичні системи, політичні інститути та процеси;
- політична діяльність, політична поведінка та політична культура;
- громадська думка й засоби масової інформації у політичному процесі;
- політичне лідерство та еліти;
- корпоративізм і неокорпоративізм;
- політичні ідеології, історія політичних вчень, політична філософія;
- конфліктологія;
- етнодержавознавство та ін.

З'ясувавши предмет та об'єкт дослідження політичної науки можна визначити її основні категорії. Категорії – це загальні поняття науки про політику. Вони є важливим інструментарієм пізнання політичного життя про політику.

Умовно категорії (основні поняття) політології можна поділити на чотири групи: загальні, структурні, функціонування та розвитку.

Основними загальними категоріями політології є політика, влада, демократія, свобода, національна ідея, менталітет нації тощо.

Найважливішими категоріями структури є політична система, політична організація, держава, політична партія, громадсько-політичний рух та ін.

З числа категорій функціонування слід виокремити такі: політична діяльність, політичний процес, політичний конфлікт, політична боротьба.

До категорій розвитку належать політична революція, контрреволюція, еволюція та ін.

Функції будь-якої науки, в тому числі й науки про політику, це вирішення характерних для неї завдань і проблем. Зокрема, можна виділити такі основні функції політології у суспільстві.

Світоглядна – оцінює вплив ідеології на політичну реальність, здійснює формування політичної свідомості, політичної культури та поведінки особистості.

Теоретико-пізнавальна – встановлює причинно-наслідкові зв'язки; вивчає глибинні сутнісні риси політичного життя, його тенденції і закономірності, розробляє методи та способи пізнання дійсності.

Прикладна (управлінська) – розробляє критерії ефективності діяльності парламенту, партій, рухів, лідерів, забезпечує правдивою інформацією про стан справ і знання засобів ефективного впливу.

Експертно-прогностична – аналізує сутність політичних процесів, їх спрямування та визначає вибір оптимальних засобів досягнення мети, передбачає політичні рішення на перспективу.

Інноваційна – прагне надати прогнозам і висновкам максимально наукову обґрунтованість і максимально-контрольовану форму.

Виховна – здійснює формування політико-правової свідомості, політичної культури на духовних традиціях народу, сприяє розвитку політичної активності та культури міжнаціональних відносин, формуванню патріотичних почуттів та поглядів.

Поряд з категоріями, важливими інструментами пізнання політичних явищ і процесів є методи політологічних досліджень. Метод – це сукупність прийомів та операцій практичного й теоретичного освоєння дійсності. Кожна наука використовує ту чи іншу сукупність методів та їхні конкретні різновиди залежно від об'єкта, предмета, характеру (теоретичного чи емпіричного), мети дослідження. Сукупність методів дослідження, що використовуються в науці, називається методологією.

Політологія використовує різні методи дослідження. Виділимо найважливіші з них.

Діалектичний – сприяє вивченню внутрішніх суперечностей політики як джерела її саморуху, рушійної сили політичних змін (індукція і дедукція, аналіз і синтез, історичне і логічне); виявленню і дослідженню першооснови політичних відносин.

Системний – розглядає політику як цілісний, саморегульований механізм, який перебуває в безперервній взаємодії з середовищем через вхід (вимоги громадян) і вихід (прийняття рішення).

Соціологічний – передбачає з'ясування соціальної зумовленості політичних явищ, зокрема, впливу на політичну систему економічних відносин, соціальної структури, ідеології та культури.

Функціональний – передбачає з'ясування важливості політичних явищ для суспільства й особи, оцінювання її з позицій системи цінностей (блага, справедливості, свободи, поваги людської гідності).

Інституційний – вивчення інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність (держави, партій, рухів, об'єднань, урядових програм тощо).

Соціально-психологічний (біхевіористський) – орієнтує на вивчення суб'єктивних механізмів політичної поведінки індивіда, соціальних груп, дослідження їх психологічних характеристик.

Діяльнісний – розглядає політику як циклічний процес, що має послідовні етапи: визначення мети діяльності, прийняття рішень, організація мас і мобілізація ресурсів на їхнє здійснення.

Порівняльний – зіставлення однотипних політичних явищ (державного ладу, політичних партій), різних способів реалізації одних і тих самих політичних функцій і т.ін. з метою виявлення спільних і відмінних рис політичного життя різних народів, країн і епох.

Емпіричний – це методи спостереження, опитування, лабораторних експериментів, ділових ігор, аналізу документів і т.ін. Вони дозволяють найповніше і найточніше виявити суспільну думку з актуальних проблем політичного життя.

Антропологічний – вивчення зумовленості політики не соціальними чинниками, а природою людського роду.

Методи, що використовуються у політичній науці, дають змогу глибше дослідити її предмет, загалом увесь наявний теоретико-методологічний інструментарій і одержати достовірніші політологічні знання. Політологія виступає теоретичною основою політичного будівництва, політичних реформ і реорганізацій. Вона обґрунтовує необхідність створення одних і ліквідації інших політичних інститутів, розробляє оптимальні моделі управління державою, технологію відносно безболісного розв'язання соціально-політичних конфліктів і т.д. У процесі дальшого розвитку людства вплив політології на політичні процеси зростатиме, збагачуватиметься її зміст і теоретико-методологічний інструментарій.

3. Політологія в системі суспільних наук.

Політичне життя є об'єктом вивчення багатьох суспільних наук, оскільки у суспільстві кожна подія і кожен факт мають політичне забарвлення. Провідною серед них є політологія. Її розвиток тісно пов'язаний з розвитком філософських знань. Оскільки політика була інтегрована в суспільне буття, філософія як універсальна наука супроводжувала людину все життя, здійснюючи пошук оптимального політичного ладу. Знання про політику, які сформувала антична філософська думка, стали основою політичної філософії наступних епох. Зокрема, античні мислителі започаткували вивчення політичної мови і політичного ораторства, дослідили такі політичні, соціальні, моральні цінності як свобода, право, справедливість, добро та ін. У новітні часи розвивались узагальнюючі, універсальні концепції політики і влади, які отримали політичне, гуманістичне, фундаментально-соціологічне та економічне обґрунтування. Упродовж ХХ ст. поняття політичної філософії та політології утвердилися, а в 50-60 роках настав “бум” політико-філософських та політологічних досліджень. В останні десятиліття розширилися функції політичної

філософії, сформувалися методи, структура політичного знання, окреслилося їхнє розмежування з наукою про політику

Політична філософія разом з іншими філософськими дисциплінами досліджує сутнісні засади політики в різноманітних виявах, її причини і наслідки, прагне їх виявити, усвідомити, пояснити. Філософія озброює політологію світоглядом, загальними методами пізнання й теорією мислення, розумінням змісту й соціальної зумовленості політичних явищ, досліджує загальні закони історичного розвитку та форми їх реалізації у діяльності людей, вивчає суспільство як цілісну систему.

У пізнанні політичного життя істотна роль належить політичній історії (вивчення і фіксація політичного життя, особливостей його функціонування та розвитку в окремих країнах, з'ясування причинних зв'язків політичних явищ та ін.). Для розуміння сутності й функціонального призначення політичних явищ, інститутів важливо знати історію світових політичних вчень, яка досліджує виникнення і розвиток теоретичних знань про політику, владу, державу, право, демократію, генезис політичних категорій, їхній вплив на політичне життя.

Особливого значення у вивченні політичного життя суспільства набуває політична економія, оскільки без політичної економії не можна зрозуміти природи соціальних суб'єктів, громадянського суспільства. До того ж розвиток різних форм власності, який веде до подальшої диференціації соціальних і політичних інтересів у суспільстві, істотно впливає на характер політичної діяльності, формування наукових уявлень про неї. В свою чергу, політологія дає наукове обґрунтування принципів розробки і здійснення економічної політики, державного регулювання економічних процесів.

Найбільш тісно політологія пов'язана із соціологією і особливо з політичною соціологією. Вона показує як соціальна структура суспільства, різні соціальні утворення, громадська думка впливають на політику і які шляхи впливу політики на соціальні відносини, соціальне життя. Політологія

у своїх дослідженнях опирається на отримані соціологією емпіричні дані про соціальну структуру суспільства і її динаміку, активно використовує методи і методики соціологічних досліджень (опитування, анкетування і т.д.).

Політологія взаємодіє і з правовими науками, оскільки політичні і правові відносини нерозривно взаємозв'язані між собою. Правові норми і відносини отримують обов'язковий характер лиш в системі політичної влади, яка, в свою чергу, не може нормально функціонувати без правового оформлення. Політологія по відношенню до правових наук є більш загальною теорією. В той же час політологічні дослідження будуть неповними без врахування правових механізмів розробки і реалізації політичних рішень, правових аспектів діяльності політичних інститутів і організацій.

Очевидним є зв'язок політології з психологією. Знання психології допомагає розкрити суб'єктивні механізми політичної поведінки індивідів і груп, вплив переконань, ціннісних орієнтацій і установок людей на їх поведінку, психологічні особливості різних типів політичних лідерів. Стили політичного керівництва також мають важливе значення в політиці. На стиці політології і психології отримала розвиток самостійна наукова дисципліна – політична психологія.

Певний взаємозв'язок існує між політологією і географією. Географічне середовище, природно-кліматичні фактори мають суттєвий вплив на внутрішню і зовнішню політику. Звідси потреба в розвитку таких наукових напрямків як політична географія, геополітика, що вивчають відносини між політикою і географією.

Сучасна політична наука проявляє інтерес і до таких наук як антропологія, біологія, демографія, етнографія та ін., досягнення яких є корисними при аналізі багатьох політичних проблем: політичної поведінки, політичного лідерства, конфліктології, теорії управління та ін.

Спільні зусилля спеціалістів у всіх галузях суспільствознавства, політичних наук, публіцистики, професійної журналістики, політиків-

практиків покликані сформувати сучасне політичне знання. Як і всі інші галузі суспільствознавства, політологія має на меті виробити знання, які дадуть змогу орієнтуватися в навколишньому світі й завдяки цьому активно освоювати, перетворювати його, передбачати й свідомо формувати політичну сутність суспільства, вибудовувати стосунки між людьми на засадах загальнолюдських ціннісних орієнтацій.

Тема 2. Політична влада

План

1. Влада як суспільне явище.
2. Структура та типологія політичної влади.
3. Політична влада в Україні.

Література:

Гелей С.Д., Рутар С.М. Основи політології: навчальний посібник. - 3-е вид., перероб. і доп. - К.: Товариство "Знання", КОО, 1999. - С.98-120.

Шляхтун В.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник.- К.: Либідь, 2002. - С.171-197.

Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / А.Колодій, Л.Климанська, Я.Космина, В.Харченко. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. - С.49-62.

1. Влада є складним за сутністю і багатоманітним за формами вияву явищем суспільного життя. Зароджувалась вона як концентроване вираження спільних інтересів, як втілення єдиної соціальної волі, як відображення потреби спільноти у збереженні своєї цілісності. У первісному суспільстві воля індивіда була підпорядкована волі колективу - це влада освячених звичаїв, традицій, це регулювання людських взаємин способом заборон (табу), ритуалів. Плем'я саме було владою, виступаючи у складі його членів джерелом влади.

З історичним розвитком відбувається відокремлення влади від населення, її відчуження від індивідів, формування самостійного апарату влади. Зокрема, відбувається зосередження влади та функцій керівництва у руках військових начальників, племінної верхівки, формується спеціальний апарат управління, який стає згодом однією з головних ознак держави.

Якщо у первісному суспільстві головними засобами громадського підпорядкування були родові звичаї і традиції, то у подальшому ними стають моральні норми, закони, правила, принципи, ідейні мотиви тощо. Таким чином, якщо у первісному суспільстві управління загальними справами не виокремлювалося у самостійну галузь суспільної практики, не було відстороненим від безпосередніх потреб, інтересів членів роду, то у подальшому через воєнну демократію родоплемінного зразка і до сучасних національних держав, відбувається поступове зосередження влади в руках обмеженого кола людей (військових начальників, племінної верхівки, чиновництва), формується спеціальний апарат управління, який стане згодом однією з основних ознак держави, одним із чинників відчуження індивідів від розв'язання загальносуспільних справ.

Державна влада стає найпоширенішим і найрозвиненішим видом влади політичної. Разом з тим, політична влада здійснюється не тільки державою, а й іншими політичними інститутами - політичними партіями, громадсько-політичними організаціями, органами місцевого самоврядування, які є формами політичної влади. На відміну від державної влади, яка має

загальний характер і поширюється на всю територію країни й суспільство в цілому, влада політичних партій і громадських організацій здійснюється лише в межах цих партій та організацій. Вона ґрунтується як на правових нормах, установлених державою, так і на політичних нормах, які не є правовими і діють лише в межах політичних партій і громадських організацій. Такі норми закріплюються у статутах партій і громадських організацій і стосуються визначення прав та обов'язків їх членів, внутрішньопартійної діяльності. А це означає, що засобами здійснення політичної влади виступають не тільки правові, а й політичні норми, що діють всередині недержавних політичних організацій та у стосунках між ними.

Отже, влада функціонує в різних сферах суспільства, а також на різних рівнях його структури: суспільному, асоціативному та персоналізованому. Її справедливо називають центральною категорією політології. З нею пов'язано чимало понять і термінів: автократія - самовладдя, аристократія - влада знаті, бюрократія - влада чиновників, демократія - влада народу, меритократія - влада здібних, найгідніших, охлократія - влада натовпу, партократія - влада партії, плутократія - влада багатих (від імені грецького бога багатства Плутоса), теократія - влада духовництва, технократія - влада фахівців, тімократія - влада майновитих, анархія - безвладдя, монархія - єдиновладдя, олігархія - правління невеликої групи людей.

Політична влада є найважливішим видом влади в суспільстві. Оскільки основні види влади - економічна, соціальна, духовно-інформаційна, сімейна - розрізняються залежно від засобів їх здійснення і мають специфічні особливості, то й політична влада має притаманні лише їй особливості і засоби здійснення. Зокрема, можна виділити такі основні її особливості: верховенство, публічність, моноцентричність, легальність, різноманіття ресурсів.

Верховенство політичної влади полягає в обов'язковості її рішень для інших видів влади, суспільства в цілому. Вона може обмежити вплив інших видів влади, або взагалі припинити функціонування окремих їхніх суб'єктів.

Публічність політичної влади означає її суспільний, безособовий і відкритий характер. Вона реалізується від імені і в межах всього суспільства.

Моноцентричність політичної влади проявляється в наявності єдиного центру прийняття рішень, які стосуються всього суспільства. Така центральною є держава, її вищі органи. На відміну від політичної влади інші види влади (економічна, соціальна, духовно-інформаційна) є поліцентричними, вони здійснюються багатьма незалежними один від одного центрами - підприємствами, соціальними фондами, засобами масової інформації тощо.

Легальність політичної влади означає її законність щодо існування та застосування нею примусу. Ще однією особливістю політичної влади є різноманіття її ресурсів, тобто засобів здійснення. Вона використовує не тільки примус, а й економічні, соціальні, духовно-інформаційні засоби. При цьому найважливішими засобами її здійснення є правові і політичні норми.

Багатоманітними є функції політичної влади. Вони збігаються з функціями політики, найважливішим засобом здійснення якої є влада, а в кінцевому рахунку - з функціями різних політичних інститутів. Найважливішою функцією політичної влади, як і політики, є керівництво та управління суспільством в цілому та його складовими. З цією метою політична влада розробляє відповідно до конкретних умов, економічного і політичного становища країни стратегію і тактику управління суспільством. Розробляється конкретна політика щодо різних соціальних спільностей, політика забезпечення влади ресурсами, ставлення до політичної опозиції тощо. В результаті реалізується така функція політичної влади як інтеграція суспільства на основі врахування і узгодження соціальних інтересів.

Однією з важливих функцій політичної влади є оптимізація політичної системи відповідно до цілей і завдань правлячих сил. Ті сили, які володіють політичною владою, прагнуть змінити політичну систему відповідно до

проголошуваних ними цілей і завдань. Однак, при цьому вони повинні зважати на інтереси і потреби інших політичних сил, щоб не дестабілізувати обстановку в країні, уникати загострення політичного і соціального протистояння. Забезпечення політичної стабільності в країні також є однією з головних функцій політичної влади.

Таким чином, політичне керівництво та управління суспільством, соціальна інтеграція, оптимізація політичної системи, забезпечення політичної стабільності є основними функціями політичної влади. Загальні організаційні та регулятивні функції політичної влади конкретизуються в політиці у багатьох видах політичної діяльності: управлінні, прийнятті рішень, виборі цілей, визначенні завдань, виконавців, їх підборі, орієнтації в політичних і неполітичних ситуаціях тощо.

Проведений аналіз політичної влади як суспільного явища дає можливість дати їй таке визначення: політична влада - це є здатність суспільних груп та індивідів, які їх представляють, впроваджувати в суспільне життя рішення, що виражають їхню волю з допомогою різних засобів - волі, авторитету, права, політичних норм, насильства.

В історії існувало декілька форм влади. Французький політолог М.Дюверже говорить про три історичні форми влади: анонімна влада, "розпорошена" серед членів примітивного суспільства; індивідуалізована влада, яка виникає з ускладненням процесів розподілу праці і появою нових видів діяльності; інституціоналізована влада, що опирається на діяльність спеціальних інститутів, які виконують певні функції. Доповнюючи типологію М.Дюверже, можна виділити четверту історичну форму влади, яка сформувалась в кінці ХХ ст. – „над-державну” владу, представлену законодавчими (Європарламент) та виконавчими (Комісія Європейських співтовариств) інститутами, владні повноваження яких розповсюджуються на 25 європейських країн.

Перші дві історичні форми влади є додержавними (потестарними) і носять неполітичний характер. Третя форма влади називається інколи

державно-публічною, а четверта - над-державною, є власне політичною владою.

Говорячи про причини виникнення влади, необхідно зазначити, що у психологічному плані влада виникає через природну схильність однієї частини людей до володарювання, а іншої до підкорення. А в соціальному плані вона впливає з соціальної та ролевої неоднорідності суспільства, незадоволеності інтересів певних соціальних груп, необхідності їх узгодження, поділу праці на управлінську та виконавчу тощо.

Будучи багатоманітним суспільним явищем, політична влада знаходить своє відображення в різних наукових концепціях, серед яких основними є телеологічна, реляціоністська, системна, біхевіористська, психологічна.

Зокрема телеологічна (від грец. "elos, teleos - мета, результат, кінець) концепція влади характеризує її як здатність досягнення поставлених цілей, одержання намічених результатів. Влада розглядається не тільки як стосунки між людьми, а й як взаємодія людини з довкіллям. Йдеться не тільки про владу людини над людиною, а й про владу людини над природою. Отже, ця концепція вказує на цілеспрямований характер влади, проте тлумачить її занадто широко, включаючи в систему владних відносин і природу.

Реляціоністська (від франц. relation - відношення, зв'язок) концепція влади розглядає її як відношення між двома партнерами, як суб'єктно-об'єктні відносини, коли суб'єкт контролює об'єкт за допомогою певних засобів. Виділяють три основні різновиди реляціоністської концепції влади: спротиву, обміну ресурсами і розподілу сфер впливу. Концепція спротиву розглядає владні відносини як такі, за яких суб'єкт долає спротив об'єкта (Дж.Френч,Б.Рейвен). Концепція обміну ресурсами виходить із нерівномірності розподілу ресурсів у суспільстві і трактує владу як таке відношення, коли суб'єкт нав'язує свою волю об'єкту в обмін на надання останньому певних ресурсів (П.Блау, Д.Хіксон). Згідно концепції розподілу сфер впливу владні відносини в кожному окремому випадку є пануванням - підкоренням. Стверджується, що у масштабі всього суспільства існує баланс

владних відносин між суб'єктами і об'єктами, оскільки вони міняються своїми ролями. Правляча партія може перетворитися на опозиційну, а опозиційна стати правлячою. Рядовий виборець може стати політиком, а політик рядовим виборцем тощо.

Системна концепція влади (Т.Парсонс) розглядає владу як властивість і атрибут макросоціальної системи. Будучи системотворчим елементом політичної системи вона з'єднує всі її елементи в єдине ціле. Необхідно відзначити, що системний підхід до розуміння влади застосовується на трьох рівнях: політичної системи суспільства в цілому; окремих складових системи; відносин між самими індивідами.

На противагу системній концепції влади, яка в поясненні феномену влади йде від політичної системи до індивіда, біхевіористська (від англ. *behaviour* - поведінка) концепція розглядає її у зворотньому напрямі. Розглядаючи владу як відношення панування і підкорення, вона головну увагу зосереджує на особливостях людей, мотивах їхньої поведінки в боротьбі за владу. Прагнення до влади проголошується домінуючою рисою природи людини, яка визначає її політичну поведінку. У межах біхевіористської концепції влади виокремлюються три основні моделі влади: силова, ринкова та ігрова. Перша базується на тому, що головним мотивом політичної поведінки людини є прагнення до влади, а через неї досягнення різних благ. Друга будується на тому, що за умов ринкової економіки влада також стає товаром. На неї поширюються відносини попиту і пропозиції. Ігрова модель влади розглядає владні відносини як своєрідну гру, яка відбувається за певними правилами.

У поясненні мотивації політичної поведінки біхевіоризм є різновидом психологічної концепції влади. Пояснення владних відносин психологічними мотивами є головною особливістю цієї концепції. Для прикладу, стверджується, що у психіці людини є структури, які сприяють тому, що вона підсвідомо віддає перевагу рабству перед свободою заради уникнення відповідальності.

Існують також інші концепції влади - інструменталістська, структуралістська, конфліктологічна та інші, кожна з яких розкриває якусь особливість чи сторону влади.

2. Влада як суспільне явище має свою структуру. Вона включає в себе такі компоненти: джерела влади, суб'єкти влади, об'єкти влади, ресурси влади, функції влади.

В якості джерел влади можуть виступати авторитет, сила, закон, багатство, престиж, соціальний і політичний статус, знання, інтерес, таємниця. На думку американського футуролога О.Тоффлера сила, багатство і знання є найвагомішими джерелами влади. Влада, яка будується на силі є нижчої якості, на багатстві - середньої, а на знаннях - найвищої якості і ефективності.

Суб'єкт влади - це соціальні групи, насамперед панівні класи, політичні еліти, окремі лідери; носії влади - державні та інші політичні організації, органи та установи. Існує також інша класифікація владних суб'єктів, котра поділяє їх на первинні і вторинні: первинним суб'єктом за демократичного правління є народ - єдине джерело влади в державі; вторинні суб'єкти носіїв влади є малі групи, представницькі колективи, партії, асоційовані групи, групи партикулярних (приватних, неофіційних) інтересів тощо. Суб'єктом політичної влади є громадянин держави, наділений конституційними правами та обов'язками, політичні лідери.

Об'єктами влади є суспільство, клас, етнос, група, індивід. До об'єктів політичної влади відносять всі сфери суспільного життя - економічну, соціальну, духовну, науково-технічну тощо.

До ресурсів влади належать суб'єктні (персоналізовані), політичні, матеріальні, соціальні, культурні, інформаційні, силові, демографічні та інші. Їх роль у різні періоди може змінюватися.

До суб'єктних ресурсів влади належать такі особисті характеристики суб'єкта влади як політична освіченість, компетентність, організованість, наявність політичної волі, здібності до аналізу політичної ситуації і прогнозування, вміння приймати рішення і брати на себе відповідальність, рішучість, авторитет та інші.

Політичні ресурси влади базуються на наявності розвинених політичних партій, ефективно діючих державних механізмів, його кадрового потенціалу, розвиненої політичної культури.

Економічні ресурси влади полягають у розвиненій матеріальній і технічній базі суспільства, вигідному географічному положенні, багатстві корисних копалин, розвинених виробничих технологіях, кваліфікованій робочій силі та ін.

Соціальні ресурси влади - це соціально структуроване суспільство з високими показниками освіти, соціального забезпечення, медичного обслуговування.

Культурно-інформаційні ресурси влади - це інформація, знання, ЗМІ, маніпулювання суспільною свідомістю.

До владних силових ресурсів належить армія, поліція, служба безпеки, суд, прокуратура.

Правові ресурси влади - це правові цінності, розвинена система права, висока правова культура населення.

Демографічні ресурси влади - фізично і розумово здорове населення, відсутність різкої вікової дисгармонії, усталеність демографічних відносин та ін.

З ресурсами політичної влади пов'язаний її кумулятивний характер, який полягає в її зростаючому нагромадженні. Так, багатство збільшує шанси на входження до політичної еліти, доступ до освіти і ЗМІ; висока політична посада сприяє збільшенню багатства, доступу до знань і ЗМІ; інформаційний вплив сприяє політичній кар'єрі та зростанню доходів.

Виходячи з багатоманітності форм прояву і засобів реалізації політичної влади її можна типологізувати за такими критеріями:

- 1) за характером примусу;
- 2) типом легітимності;
- 3) ступенем публічності;
- 4) типом владного суб'єкта;
- 5) джерелами формування;
- 6) за ступенем поділу влади та механізмами стримувань і протипаг.

За характером примусу політична влада поділяється на поліційно-репресивну, опираючись на терор, репресії, шантаж, і на таку, що використовує узаконені форми примусу проти тих, хто порушує правопорядок.

Беручи за критерій тип легітимності влади, вчені виділяють:

- традиційну легітимність, що ґрунтується на визнанні тих політичних дій, що відповідають цінностям і нормам традиційної політичної культури;

- харизматичну легітимність, що передбачає визнання виняткових рис і здібностей політичного лідера;

- раціонально-легальний тип легітимності, що базується на переконанні підвладних у законності і доцільності встановлених порядків та існуючої влади. За цього типу легітимності органи влади та їхні керівники обираються через демократичні процедури і відповідальні перед виборцями, правлять не видатні особистості, а закони, на основі яких діють органи влади й посадові особи;

- соціально-евдемонічну легітимність, що полягає у здатності політичної системи забезпечити населенню високий рівень життя і створити ілюзію її піклування про добробут народу;

- національно-патріотичну легітимність, що визначає національні символи, ритуали, міфи, успадковані від попередніх національно-державних утворень;

- легітимність на засадах участі, що передбачає необхідність широкої участі громадян у діяльності політичних інститутів і їхню віру в можливість впливати на владу.

В політології виокремлюють також ідеологічний, структурний і персоналізований типи легітимності політичної влади. Слід зазначити, що названі типи легітимності політичної влади реально не існують у чистому вигляді. А кожний з них є поєднанням різних типів з переважанням якогось одного.

За ступенем публічності, що характеризує відкритість влади суспільству, можна виділити три види влади:

- 1) видимого і прозорого правління;
- 2) напівприхованого або тіньового субуправління, де поряд з офіційними механізмами прийняття рішень існують тіньові;
- 3) прихована, криптократична (таємна), коли громадськості доступна лише та інформація, в якій влада зацікавлена.

За типом владного суб'єкта влада може бути: інституціалізована, групова і особиста.

Інституціалізація влади фіксує обсяг повноважень, межі компетенції державних органів, органів регіонального і місцевого самоврядування, передбачені правом і традицією. За цими критеріями влада може бути абсолютна, необмежена (абсолютні монархії) і обмежена законом (конституційні монархії і сучасні республіканські форми правління), централізована, децентралізована, деконцентрована.

Груповими суб'єктами влади можуть бути організації (партії, групи тиску, державна бюрократія), а також соціальні групи (класові, демографічні, територіальні, етнонаціональні).

За цими критеріями владу можна розділити на національну, партійну, корпоративно-кланову, мафіозну, з домінантно вираженими соціально-класовими інтересами або рівновагою соціальних інтересів.

Особиста влада має інституціональні та психологічні аспекти, її масштаб і зміст визначається як інституціональними можливостями, так і особистими рисами політичних керівників. Особиста влада може бути монархічною, деспотичною, тиранічною, диктаторською, харизматично-традиційною.

До джерел формування влади можна віднести суб'єктів політичного процесу та інституціональні механізми її формування. За першою групою критеріїв владу можна типологізувати як тиранічну, деспотичну, монархічну, аристократичну, а за другою групою критеріїв – як династичну, узурпаторську, виборну, призначувану, делеговану.

Теорія поділу влади передбачає існування трьох незалежних гілок державної влади. Між ними існує механізм стримувань і противаг, який передбачає неможливість надмірної концентрації влади в одному із владних інститутів.

Таким чином, політична влада є складним суспільним феноменом. Свідченням цьому є її структура та типологія.

3. Тип та характер політичної влади України обумовлений недалеким історичним минулим, коли вона була однією з 15 республік Радянського Союзу до серпня 1991 року. З його розпадом почався процес посткомуністичної трансформації, який за оцінкою політолога В. Полохала позначився, окрім країн Балтії, шляхом по колу авторитаризму, який “лише видозмінював і вдосконалював свої форми, але аж ніяк не змінював при цьому свою сутність”. Національно-визвольні, демократичні революції у цих 12 республіках не знайшли свого завершення. Головною причиною цьому стала відсутність громадянського суспільства із сильною демократичною опозицією, здатною відсторонити від влади компартійну номенклатуру. В Україні вона вміло мімікрувала, пристосувалась до нових історичних умов. Відмовившись від комуністичної ідеології як збанкрутілої вона взяла на озброєння демократичні гасла, національні символи, прикрившись

риторикою розбудови незалежної держави. За часів Кравчука, а потім за Кучми замість “Слава КПРС” почали казати “Слава Україні”. В реальній же дійсності, як справедливо відзначає історик Ю.Шаповал: “Прийшовши 1991-го до влади, Кравчук відмів усяку необхідність декомунізації України. Мова навіть не про люстрацію, а хоча б про формальний осуд минулого, дистанціювання від задушливо-агресивної ленінсько-сталінської спадщини”. А Л.Кучма, ставши архітектором кланової демократії і майстром придворних інтриг, лише продовжив цю лінію. Головним завданням цих “будівничих української держави” завжди була консолідація провладних політичних угруповань і розкол опозиції. Свідченням цьому стало формування під адміністративним тиском пропрезидентської більшості у парламенті та поява клонованих політичних партій, блоків, технічних кандидатів у президенти.

Насправді ні президент Л.Кучма, ні його найближче оточення ніяку “демократію” ніколи не хотіли й не збиралися будувати. Утвердження в Україні олігархічно-бюрократичного режиму стало результатом свідомого вибору влади, що ґрунтується винятково на авторитаризмі. Інститут президентства, що з’явився як природний продукт розкладу й трансформації партійно-державних структур авторитарного соціалізму, перетворився на основний інститут визначення політичного курсу країни. Його центром стала Адміністрація Президента, штат якої сягнув 710 працівників. Це без даних про “ДУСю” (Державне управління справами), яке виступає частиною АП. Будучи неконституційним органом влади, цей владний інститут дублював та підміняв діяльність уряду і не ніс за це ніякої відповідальності.

За правління президента Л.Кучми відбулось зростання чисельності бюрократичного апарату інших державних інститутів. Так, виступаючи на нараді з проблем боротьби з організованою злочинністю і корупцією (січень 2004 року) Л.Кучма визнає, що “живлячим елементом корупції залишається потужний бюрократичний апарат. З початку адміністративної реформи у грудні 1999 року чисельність апарату Секретаріату Кабінету Міністрів збільшилась у 18 разів, апаратів інших центральних органів влади – 95 разів.

Замість передбаченого адмінреформою скорочення службовців, їх чисельність зростає на 21%”. Говориться і про зростання за минулі три роки фінансування Міністерства внутрішніх справ, яке збільшилось у 2,2 рази, тоді як загальні видатки державного бюджету тільки в 1,6 рази. Заробітки рядового і молодшого начальницького складу перевищили рівень більшості працівників бюджетної сфери.

Все це дало обґрунтовані підстави для висновку українських суспільствознавців про те, що українська державність перетворилась на суцільну владу держапарату – якщо радянська держава була мілітарно-поліцейською, то сучасна українська є бюрократично-поліцейською. Підтвердженням цьому є кількісний склад працівників МВС – біля 500 тис. чоловік.

Опираючись на відкритий філософом Зинов'євим закон соціальної регенерації, український політолог Д.Видрін характеризував модель управління Л.Кучми як “президент-директор”. Суть цього закону така: якщо люди (кадри) зі старої системи (політичної, соціальної, економічної) потрапляють у нову, то не вони пристосовуються до нової системи, а змушують її підлашуватися під себе, реанімувати старі, звичні для себе характеристики, атрибути, стилі відносин і навіть побутовий дизайн.

Будучи раніше директором заводу президент Л.Кучма переніс на всю державу базові принципи управління радянського директорату: вирішуєш усе сам; ніякої самостійності підлеглих працівників, які зобов'язані коритись волі директора; сила влади, а не сила авторитету. Усі десять років його правління – це безупинне будівництво владної вертикалі, яка спочатку охоплювала міністрів, потім заступників міністрів, потім начальників департаментів. Ця вертикаль простягнулась від глав обласних адміністрацій мало не до голів селищних рад. При такій системі влади демократичний принцип розвитку місцевого самоврядування виявився здебільшого декларацією, без реальних механізмів реалізації у суспільній практиці. Відчутним було прагнення президента встановити повний контроль над

місцевими органами влади. Показовими в цьому плані є його укази про зняття з посад голів міст Мукачева, Василькова, адміністративний тиск на інших неугодних керівників місцевих громад (податкова перевірка міської ради Тернополя) тощо. Свого апогею цей тиск досяг у рік президентських виборів 2004 року, щоб забезпечити безперешкодну передачу влади своєму спадкоємцеві В.Януковичу.

Окрім бюрократизації авторитарної влади, за правління президента Л.Кучми, відбувається швидкий процес її олігархізації через зрощення з фінансово-політичними групами, представленими найвпливовішими олігархічними кланами Києва (Медведчук, Суркіс – партія СДПУ(о)), Дніпропетровська (Пінчук, Тігіпка – партія “Трудова Україна”), Донецька (Ахметов, Азаров, Янукович – Партія регіонів). Відбулось поєднання влади і капіталу, коли найбагатші олігархи стали одночасно високими державними чиновниками. Якщо на початку влада конвертувалась в капітал, то згодом відбувається обмін капіталу на владу. Прикладом цьому стали призначення В.Медведчука главою адміністрації Президента, С.Тігіпка – главою Нацбанку, В.Януковича – прем’єр-міністром.

Таким чином, державна влада в Україні була поділена між цими трьома олігархічними кланами. Це привело до домінування корпоративних, групових інтересів над національними, загальносуспільними. Як відзначають експерти Центру Разумкова Ігор Жданов та Юрій Якименко, такий симбіоз номенклатурної та „ново-буржуазної” еліт виявив себе надзвичайно ефективним у відстоюванні власних інтересів. Виразним свідченням цьому став реалізований в Україні механізм приватизації. За приватизаційні сертифікати було продано 47% великих і середніх підприємств, власниками яких на папері стали 18 млн. громадян. Проте, реальними їх власниками стала невеличка купка олігархів, яка скупилась через посередників ці сертифікати, коли вартість одного коливалась в межах 2-10 дол. Отже, майже половина промислового потенціалу держави, створеного протягом життя кількох поколінь, була продана за 180 млн. дол., рівносильно вартості одного

великого літака. А за весь період грошової приватизації в бюджет держави поступило всього 7 млрд. грн., що означає скупку за безцінь значної частини промислового потенціалу країни.

Окрім економічного ресурсу, номенклатурно-олігархічна влада, оволоділа потужним інформаційним ресурсом. Так, клану В.Пінчука належать загальнонаціональні канали ICTV, СТБ, Новий канал, “Аргументи і факти в Україні”, “Ізвестія в Україні”, радіо “Довіра”, інформаційне агенство “Українські новини”. Клан Медведчука-Суркіса володіє телеканалами “Інтер”, “ТЕТ”, “Студія 1+1”, газетами “Київські відомості”, “2000”, “Комсомольская правда в Украине”. Донецькому клану належать ТРК “Україна”, канал НТН, газета “Сьогодні”. Цим самим фінансово-політичні групи встановили свій домінуючий вплив в інформаційному просторі України, отримавши можливість маніпулювати свідомістю людей, формувати примітивні смаки у споживачів низькопробного інформаційного продукту. Висвітлення подій за так званими “темниками” з АП В.Медведчука стали звичним явищем у редакційній політиці підконтрольних ЗМІ.

Силовий ресурс цієї влади базувався на таких структурах як Прокуратура, МВС, СБУ, податкова міліція. Він використовувався для боротьби з опозиційними лідерами, для здійснення контролю над підприємцями, бізнесменами. З кожним роком діяльність авторитарної влади набирала все більш деструктивних рис. Зокрема, поглиблювався розрив між владою і народом, що знаходило відображення у низькій легітимності всіх владних інститутів, їх лідерів. Так, довіра до президента Л.Кучми опускалась до рівня 4% і не перевищувала 14% підтримки громадян України протягом останніх років його каденції. Будучи клептократичною (зłodійською) влада ставала все більше криптократичною (таємною), коли рішення приймалися вузьким колом осіб, без інформування громадськості. Яскравим прикладом є підписання президентом Л.Кучмою договору про входження України в СЕП з Росією, Казахстаном та Білорусією.

Закономірним результатом такої діяльності номенклатурно-олігархічної влади ставала втрата нею народної підтримки під час виборів. Так, на парламентських виборах 2002 року провладний блок політичних партій “За єдину Україну” зумів набрати тільки 12% голосів виборців, а лідером став блок політичних партій “Наша Україна” на чолі з В.Ющенком. Ставало очевидним те, що виграти у чесній політичній боротьбі президентські вибори 2004 року кандидат від влади не зможе. Висунення від влади кандидатом у президенти прем’єр – міністра В.Януковича, з його кримінальним минулим, ставило під загрозу реалізацію моделі спадкоємності влади через номенклатурну династію. Однак, ці застороги діючою владою у розрахунок не брались. Вона була переконана у своїй всесильності, надіючись на фінансовий, інформаційний та адміністративний ресурс у забезпеченні потрібного їй результату на виборах. Коли цього виявилось замало, влада вдалась до безприцидентної і цинічної фальсифікації результатів виборів, нехтуючи всіма демократичними принципами виборчого права громадян України. Спокусою до таких протиправних дій стала її попередня вседозволеність та безкарність і сподівання на те, що український народ погодиться з будь-яким результатом виборів. У відповідь влада отримала багатотисячні протесні акції по всій території України, які вилились у листопадову Помаранчеву революцію. Будучи буржуазно-демократичною за своїм змістом та антиолігархічною, антикримінальною, національно-визвольною за своїм характером Помаранчева революція привела до заміни номенклатурно-олігархічної влади представниками демократичної опозиції, складеної на основі широкої коаліції політичних сил. А саме: „Блоку Віктора Ющенка „Наша Україна” та „Виборчого блоку Юлії Тимошенко” правоцентриського спрямування, які перед президентськими виборами уклали угоду про спільні дії як єдиного політичного об’єднання під назвою „Сила народу”; після першого туру виборів до них приєдналась Соціалістична партія України О.Мороза – лівоцентриського спрямування та Партія промисловців і підприємців

України А.Кінаха – центристського спрямування. На основі цієї коаліції було сформовано новий уряд на чолі з Ю.Тимошенко, який почав реалізацію передвиборної програми президента В.Ющенка, його плану дій “Десять кроків назустріч людям”.

Таким чином, із перемогою на президентських виборах демократичних сил, в Україні створені сприятливі передумови для трансформації авторитарного типу влади у демократичний. Демократичні ідеали, за які боролись учасники Помаранчевої революції, мають втілитись у суспільному житті. Тому Помаранчева революція продовжується. Виходячи із світового досвіду, засновник американської школи соціології Пітірим Сорокін, виділяє такі три фази революції: перша – це фаза пробудження і революційного піднесення; на зміну їй приходить друга – деструктивна фаза, яка безжалісно викорчує не тільки застарілі, але все ще життєздатні інститути і цінності суспільства; після того як торнадо другої фази не встигне дотла зруйнувати націю – поступово наступає третя, конструктивна фаза. Перші кроки діяльності нової влади в Україні дають підстави сподіватись на те, що наслідки першої фази будуть мінімальними, а третьої фази конструктивними і вагомими. Для цього у влади є довіра та підтримка власного народу та міжнародної спільноти.

Тема 3. Політична діяльність і політичні відносини

План

1. Поняття, зміст, типологія політичної діяльності
2. Політична участь та політичне функціонування як структурні компоненти політичної діяльності
3. Політичні відносини: типологія, форми та функції

Література:

- Бєбик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: (Монографія). - К.: МАУП, 2000. - С.234-248.
- Політологія / Ф.М.Кирилюк, М.І.Обушний, М.І.Хилько та ін.; За ред. Ф.М.Кирилюка. - К.: Здоров'я, 2004. - С.338-343.
- Політологія: Підручник / І.С.Дзюбка, К.М.Левківський, В.П.Андрущенко та ін.; За заг. ред. І.С.Дзюбка, К.М.Левківського. - К.: Вища шк., 1998. - С.108-122; С.252-264.

1. Однією з форм людської діяльності є політична діяльність. У політичній діяльності людини, соціальних верств, класів, націй та інших суб'єктів політики виявляється їхнє ставлення до навколишнього світу, політичних явищ і процесів, політичних цінностей, існуючої політичної системи. Отже, в найбільш загальному значенні політична діяльність – це сукупність дій як окремих індивідів, так і великих соціальних груп (класів, націй, соціальних верств, партій, громадських організацій) по реалізації своїх політичних інтересів, насамперед, щодо завоювання, реалізації і утримання влади.

Політична діяльність завжди тісно пов'язана з типом суспільних відносин. Зміцнення і підтримка його або руйнування й заміна іншою системою суспільних відносин – два протилежні напрями політичної діяльності, за якими розрізняють суб'єкти політично.

Мотиваційною основою політичної діяльності виступають певні політичні інтереси особистості, різних соціальних груп і верств суспільства. Тому аналіз політичної діяльності суб'єкта політики вимагає з'ясування його політичних інтересів, політичних потреб, політичної свідомості, здатності до мобілізації політичної волі і визначення політичних цілей. Від рівня розвиненості цих складових елементів залежить і рівень культури політичної діяльності, її результативність, доцільність і законність.

Політичний інтерес є першопричиною, одним з найголовніших важелів політичної діяльності. Множинність суб'єктів політики визначає і

різноманітність політичних інтересів, а саме: загальнонародні, регіональні, відомчі, колективні, національні, соціально-групові, особисті. Усвідомлення суб'єктами політики політичних інтересів і реалізація їх у політичній діяльності, створення механізму їх втілення забезпечує стабільний розвиток суспільства, природний еволюційний розвиток політики, втілення в ній політичних потреб. Найбільш успішно вони реалізуються тоді, коли суспільні класи і соціальні групи, усвідомивши корінні стратегічні потреби, створюють політичні інститути і механізми їх реалізації.

Політичні потреби виявляються і реалізуються в процесі діяльнісного і активного освоєння політики через процес політичної соціалізації особистості, її входження у світ політики. А це означає набуття навичок політичної участі, формування політичних уявлень, орієнтацій та установок, формування політичної культури. Діяльнісне задоволення політичних потреб веде до творення самого суб'єкта політики. Актуалізація політичних потреб веде до виникнення нового політичного інтересу, політичних мотивів і орієнтацій, політичних інститутів. Чим більш розвинена політична діяльність, тим більш розвинені політичні потреби суб'єктів політики.

Політична діяльність як спосіб втілення і реалізації політичних інтересів та потреб здійснюється волевиявленням суб'єкта політики. Політична воля означає здатність суб'єкта політики до напруження і спрямування своїх політичних можливостей на досягнення політичних цілей. Таким чином, політичні інтереси, потреби і політична воля, що втілені у політичній діяльності, спрямовані на досягнення політичних цілей.

Досягнення цілей політичної діяльності значною мірою детерміноване характером економіки, змістом економічної діяльності її суб'єктів, рівнем розвитку соціальної структури, культурним розвитком суспільства. У свою чергу, політична діяльність впливає на економічну та інші форми діяльності, прискорює або уповільнює їхній розвиток. В цілому, на характер політичної діяльності впливають як об'єктивні так і суб'єктивні детермінанти, які

змінюються під впливом політичних дій та процесів, що відбуваються у суспільстві.

До об'єктивних детермінант належать суспільні потреби, інтереси певних соціальних груп, інституцій, угруповань тощо. До суб'єктивних детермінант – політична свідомість, правова та політична культура.

Історико-політичний процес характеризується широкою палітрою типів і форм політичної діяльності. Вона може бути стихійною і організованою; політично усвідомленою і спонтанною; цілеспрямованою і хаотичною; простою і складною; тривалою і одномоментною; традиційною та інноваційною; законною і незаконною; активною і пасивною.

Серед форм політичної діяльності можна виділити такі:

- за напрямами здійснення – державна, партійна, громадсько-політична, комунікаційно-інформаційна;
- за суб'єктами політики – класова, соціально-групова, національна, міжнародна, індивідуальна;
- за специфікою завдань – теоретична, практична;
- за політичним простором – зовнішньополітична, внутрішньополітична;
- за специфікою сфер – військова, діяльність органів безпеки та ін.

Типи і форми політичної діяльності суб'єктів політики пов'язані з перетвореннями у суспільстві і державі. Як і для будь-якої суспільної діяльності, для політики характерна наявність суб'єкта, який здійснює певні дії, і об'єкта, на якого ці дії спрямовані. Як суб'єкт, так і об'єкт є учасниками політичного процесу.

Суб'єктом політики є та особистість, організація чи суспільна група, яка постійно і відносно самостійно бере участь у політичному житті відповідно до своїх інтересів, впливає на політичну поведінку інших суб'єктів, викликає своїми діями ті чи інші зміни у політичній системі. Найбільш загальним є поділ суб'єктів політики на індивідуальних і групових. Груповим суб'єктом може бути будь-який з елементів соціальної структури, що усвідомлює і прагне захистити свої інтереси за допомогою політичних

дій; будь-яка громадська організація чи установа, а також керівні центри (владні структури) різного рівня (місцевого або загальнодержавного) та різної організаційної приналежності (від керівних структур політичних об'єднань до державних органів).

Хоч усі групові суб'єкти політики складаються з індивідів, окремо взятого індивіда ми можемо вважати суб'єктом політичного процесу лише в тому разі, якщо він діє від імені тієї чи іншої суспільної групи, має від неї підтримку, наділений певними повноваженнями, владою. І хоч статус громадянина сам по собі передбачає володіння певною політико-правовою суб'єктністю, усе ж рівень цієї суб'єктності незначний. Лише окремі громадяни, як А.Сахаров, Л.Лук'яненко, В.Чорновіл, силою своєї особистості могли впливати на політичну атмосферу у суспільстві й готували ґрунт для приходу демократії у тоталітарному СРСР.

Можна визначити декілька рівнів політичної суб'єктності індивіда:

- 1) пересічний пасивний громадянин, що частіше виступає у ролі об'єкта, ніж суб'єкта політики;
- 2) громадянин, що бере участь у політиці через виконання загальних громадських обов'язків або через громадську організацію;
- 3) член політичної організації, що з власної ініціативи поринув у політичну діяльність;
- 4) громадсько-політичний діяч;
- 5) професійний політик;
- 6) політичний лідер.

Зовсім не однаковою є включеність у політичний процес та вплив на прийняття і виконання політичних рішень і групових суб'єктів політики. Саме з урахуванням цих відмінностей і здійснюється класифікація суб'єктів політики на базових або первинних, вторинних і безпосередніх.

Базові або первинні суб'єкти політики – це великі суспільні групи, що виникають спонтанно і спонукають людей, що належать до них, займаючи

певне економічне, соціальне та політичне становище, включатися у політичну боротьбу за його збереження або зміну.

Суб'єктами цього рівня можуть бути нації, етнічні групи, соціальні верстви, класи, регіональні об'єднання тощо. Інакшою є роль вторинних суб'єктів: громадсько-політичних організацій, партій, груп тиску, лобі. Вони створюються як інструменти здійснення влади або впливу на неї – заради захисту інтересів базових суб'єктів, формулювання і втілення в життя їх цілей і цінностей, закріплених у політичних програмах. Їх вторинність полягає в тому, що вони утворені на базі чогось, що існувало до них, і є похідними від нього.

Нарешті – це безпосередні суб'єкти політичної діяльності, тобто ті особи або групи людей, що самі приймають політичні рішення і організовують їх виконання. До них належать керівні центри всіх політичних та громадсько-політичних партій і організацій, структури держаної влади, політичні лідери, еліти і контреліти, безпосередньо причетні до здійснення влади.

Об'єктом політичної діяльності може бути все суспільство або будь-який структурний його елемент, включно з елементами самої політичної системи. Одна й та сама суспільна група, залежно від ситуації, виступає або суб'єктом, або об'єктом політичної діяльності. Домагаючись владних позицій або політичного впливу, політична партія, наприклад, є суб'єктом політики. Але вона повинна підкорятися законам держави і в цьому аспекті виступає об'єктом регулюючої діяльності вищого законодавчого органу.

Залежно від того, хто й навіщо займається політикою та на який об'єкт спрямована його діяльність, змінюються зміст і форма самої політичної діяльності. Класифікація політичної діяльності здійснюється за суб'єктами, об'єктами та рівнем інноваційності.

Залежно від місця, яке суб'єкти політики займають у суспільній та політичній ієрархії, виділяють два основних рівні політичної діяльності:

- елітарний рівень функціонування владних структур і здійснення ними своєї регулювальної діяльності стосовно: самих себе; суспільних груп; основних сфер суспільного життя (суспільних відносин);
- рівень масової участі (або масової політики, через різноманітні форми якої народ здійснює свій суверенітет; реалізує своє право контролю за діяльністю владних структур; чинить тиск на владні структури, заявляючи про свої потреби та вимагаючи їх задоволення на груповому та індивідуальному рівнях. На цьому рівні відбувається формування організацій, рухів, партій для безпосередньої участі в політичному процесі на вищому державному рівні.

За кількістю та ступенем взаємозалежності суб'єктів політики діяльність може бути:

- індивідуальна: індивідуальний акт протесту, особиста публічна маніфестація поглядів (у пресі, на мітингу), відставка політика під впливом самостійно прийнятого рішення тощо;
- колективна: сума індивідуальних дій з мінімальним ступенем організації (демонстрація, що виникає стихійно під впливом масових емоцій);
- групова: суб'єктом політичних дій виступають суспільні групи з певною самосвідомістю, стійкою єдністю, організацією і програмою дій (політичний страйк, повстання);
- загальносуспільна (національно-визвольна боротьба, революція).

Дуже важливим критерієм аналізу політичної діяльності є її класифікація за змістом. Останній визначається метою, яку ставлять перед собою суб'єкти, та характером об'єктів, на котрих спрямовані їхні зусилля.

За типом об'єктів виділяють:

- діяльність, спрямовану безпосередньо на здобуття влади (боротьба за владні повноваження);

- діяльність, спрямовану на створення, удосконалення і заміну політичних інститутів (владно-управлінських структур, політичних і правових норм);
- діяльність, спрямовану на вироблення, здійснення або модифікацію політичних курсів (регулювання суспільних відносин).

Прагнення змін у структурах влади або політичних курсах є найважливішою спонукою до участі людей у політиці. Зміни – мета і сутність політичної діяльності. Проте не всі учасники політичного процесу однаковою мірою зацікавлені у змінах. Деякі з них вважають, що їхнім інтересам відповідає існуючий стан речей (статус кво) і докладають зусиль, щоб його зберегти. Інші виступають за такі зміни, які обернені в минуле, спрямовані на його повернення (реставрацію). Тому є ще один критерій класифікації політичної діяльності – її спрямованість у майбутнє або, навпаки у минуле.

Відповідно до цього критерію політична діяльність буває:

- інноваційна, орієнтована на впровадження нових інституцій і на оновлення політичних курсів держави;
- стабілізуюча, що прагне зберегти все цінне в існуючих політичних структурах, відносинах, формах діяльності, примирити суперечності й недопустити деструктивних, руйнівних змін;
- консервуюча, націлена на недопущення суттєвих змін взагалі;
- реставраційна, тобто протилежна до інноваційної, спрямована на відновлення віджилих інститутів і форм суспільного життя.

Залежно від характеру і методів політичних дій, що їх застосовують для запровадження змін, в інноваційній діяльності виділяють революційну і реформаторську діяльність. Реформи є найпоширенішим різновидом політичних інновацій. Вони є складним процесом поступового перетворення існуючої суспільної системи та її окремих елементів – без руйнування основ цієї системи. Реформи переважно започатковують владні структури. Якщо вони зачіпають існуючі суспільні відносини достатньо глибоко, то їх інколи називають “революціями згори”.

Революція також є інноваційною діяльністю. Але вона передбачає глибшу, порівняно з реформами, трансформацію суспільно-політичної системи, зміни в системі владних відносин – захоплення влади новими політичними силами, найчастіше насильницькими методами, та залучення до цієї діяльності широких верств населення. Революція – це загальнонаціональний, загальносистемний процес, і цим вона відрізняється від політичних переворотів, які є доволі короткочасною дією вузького кола осіб, що спрямована на захоплення політичної влади. Останні можуть мати як інноваційний, так і реставраційний характер, а можуть і не справляти суттєвого впливу на загальний стан політичної системи і суспільних відносин.

У політичній діяльності вирізняють такі типи політичної поведінки людини: конформізм, політичну індиферентність, політичний активізм.

Конформізм пов'язаний з орієнтацією на чужу думку, погляд, підтримку будь-якої чужої позиції, пристосуванням до існуючих умов, позицією “як усі, так і я”. Людей з такою позицією активно використовують політики-маніпулятори, авантюристи, ті, хто в своїй діяльності вдається до дешевого популізму.

Індиферентність – байдуже ставлення до політики, відчуженість від неї. Люди цього типу вважають, що їхня участь у політиці безперспективна, не потрібна, бо вона мало що або нічого не дасть.

Політичний активізм притаманний тим, кого реальний стан не лише в політиці, а й у суспільстві не влаштовує. Люди з таким типом політичної поведінки активно залучаються до політичного, суспільного життя, глибоко переконані, що завдяки їхній особистій участі стан справ у суспільстві зміниться на краще. Саме з таких громадян формуються справжні політичні лідери: традиційні (“як робили до нас, так робимо і ми”); легальні або бюрократичні (лідерство посади, а не реальних дій”); харизматичні (лідерство, як кажуть від Бога, як історична необхідність).

Підсумовуючи, необхідно відзначити, що сутність політичної діяльності полягає насамперед у діях, спрямованих на завоювання, утримання, функціонування і розвиток політико-владних відносин, а змістом політичної діяльності є вольові дії по виявленню, осмисленню і реалізації політичних потреб і політичних інтересів усіх соціальних суб'єктів суспільства стосовно влади.

2. У структурі політичної діяльності розрізняють діяльність як політичну участь і діяльність як політичне функціонування.

Політична участь – це включення індивідів та соціальних спільностей у процес політичної життєдіяльності за допомогою вироблених у політичній практиці форм політичного впливу на політичні структури з метою втілення своїх політичних потреб, інтересів, постановки вимог, вираження настроїв і пропозицій.

Існують різні види політичної участі в політиці: індивідуальна і колективна; активна і пасивна; інтенсивна і зведена до мінімуму; традиційна і новаторська; законна і нелегальна ; організована й неорганізована, систематична і періодична та ін.

Зокрема, типологію політичної участі можна провести і за таким критерієм:

1. Несвідома, стихійна участь у політичній діяльності. Цей тип учасника живе безпосередніми інтересами найближчого оточення. У нього відсутнє або обмежене розуміння політичної сфери і законів її розвитку, знання політичної системи суспільства, призначення і механізмів функціонування політичних інститутів.
2. Напівсвідома участь у політиці ґрунтується на повному нерозумінні значення політики, однак на безумовному підкоренні суб'єктові політики, існування і діяльність якого сприймається як належне і не підлягає сумніву. Цей тип учасників не володіє необхідними знаннями і навичками впливати на політичну систему та її елементи.

3. Свідома участь у політиці має своїм підґрунтям усвідомлення політичних інтересів і політичних потреб, знання політичних цінностей, прагнення зберегти і примножити їх. Цей тип учасників охоплює найактивніших, які знають структуру і механізми функціонування політичної системи, розуміють своє місце та роль у політичному житті.

Від того, який тип учасників у політиці переважає, залежить активність використання різних форм політичної участі, збереження або руйнування їх демократичної і гуманістичної природи. Так, конкретні форми політичної участі можуть тяжіти до екстремістського стилю або до взаємного узгодження. Екстремізм – це схильність до крайніх заходів і дій, нетерпимість, несприйняття інших позицій, поглядів чи рішень, абсолютна безкомпромісність. Часто екстремістська політика буває пов'язана з настановою на використання сили, примусових засобів впливу, нав'язування за допомогою крайніх заходів якоїсь однієї обмеженої позиції усім людям.

Політична діяльність у стилі узгодження інтересів ґрунтується на принципі толерантності (тобто терпимого ставлення при загальній незгоді, незбігу з інтересами і позиціями інших політичних сил); на визнанні правомірності існування й здійснення багатоманітних інтересів і цілей, які не суперечать правам і свободам людини (принцип плюралізму); на компромісності політики, а це означає йти на поступки, жертвувати якоюсь часткою своєї позиції задля досягнення згоди. Політична згода або консенсус – це згода в головному, згода, якої досягають шляхом взаємних поступок. Вона є єдиною можливою передумовою й основою співіснування різноманітних соціальних спільнот.

Формами політичної участі є мітинги, демонстрації, страйки, пікетування, участь у різного роду політичних акціях та ін. Масовою участю у політичному житті можна вважати читання періодичної преси, перегляд політичних передач на телебаченні. Це пасивна форма участі. Особливою формою політичної поведінки є звернення до державних органів, газет та

журналів, на радіо і телебачення з проблем державного та громадського життя суспільства.

Кожна із названих форм політичної участі має свій зміст і призначення. Так, політичні вибори спрямовані на формування представницьких органів державних, партійних та громадських організацій.

Формою прямої демократії, безпосередньої участі народу у здійсненні державної (а саме законодавчої) влади є референдум. Референдуми проводяться з найважливіших політико-правових питань. Батьківщиною референдумів вважається Швейцарія, де вперше у 1449 р. було проведено голосування щодо вирішення питання про фінансовий стан республіки. Таємним голосуванням громадяни віддали перевагу республіканській формі правління перед монархією в Італії у 1946 р., у Греції- у 1974 р., в Ірані – у 1979р. Понад 90% громадян України підтримали на референдумі першого грудня 1991р. Акт незалежності України і цим зробили свій історичний вибір.

З метою привернути увагу громадськості до певної соціально-політичної проблеми проводяться політичні демонстрації.

Політична демонстрація – це масовий похід прихильників певної соціально-політичної ідеї для доведення до властей вимоги, політичного протесту, солідарності та ін. Є такі види демонстрації: на підтримку уряду, антиурядова, за мир, антивоєнна, святкова та ін. Демонстрацію слід відрізнити від маніфестації.

Маніфестація – це зосередження учасників в одному місці для проголошення прихильності певній ідеї, висловлення солідарності, співчуття або протесту у формі скандування, гасел, закликів, проголошення промов, піднесення лозунгів і транспорантів.

Прихильники певної ідеї можуть перетворювати її на вимогу заборонити або дозволити, підтримати або засудити дії щодо неї, рішення, прийняті з приводу неї. Така форма участі у політичному житті набирає рис мітингу.

Мітинг – це публічні збори громадян з актуальної суспільно-політичної проблеми, які збираються для формування психологічної готовності їхніх учасників до безпосередньої політичної дії.

На мітингах не ведуться дискусії і не з'ясовуються питання. Вони використовуються як важливий засіб агітації і пропаганди вироблених політичних ідей. Найчастіше на них емоційне переважає над раціональним. На чолі мітингової демократії з'являється політичний лідер з популістськими лозунгами і недалекоглядністю політичного бачення. Отже, популізм це необгрунтовані обіцянки, експлуатація одномоментних сподівань і упереджень мас.

Будь-які види і форми політичної участі в життєдіяльності політичних структур передбачають усвідомлення суб'єктами реальної політичної ситуації, співвідношення політичних сил, володіння політичними методами тощо. Без цього їхня участь у політичному житті стає авантюристичною, такою що ігнорує знання політичної ситуації і реальних умов, законів суспільного життя.

Політичне функціонування – це діяльність політичних інститутів (державних структур, політичних партій, громадсько-політичних об'єднань), пов'язана з політичним управлінням суспільством. Воно включає в себе такі форми, як добір і використання кадрів, визначення механізмів прийняття рішень та контроль за їх виконанням.

Політичні інститути – це стабільні регулятори суспільно-політичних процесів і поведінки людей, вони носії політико-правових норм і цінностей. Інституціональний механізм призначений для пізнання політичних процесів, з'ясування і відображення політичних інтересів соціальних спільностей, організації політичної діяльності.

Отже, політична діяльність – це різноманітні форми, методи та засоби реалізації соціальних інтересів, потреб, цінностей громадян та їхніх об'єднань за допомогою політичної влади; це свідома, цілеспрямована

боротьба за завоювання, зміцнення і використання політичної влади, участь у керівництві та управлінні державними та громадськими справами.

3. У процесі спільної політичної діяльності індивіди і соціальні спільності вступають у певні відносини. Такі взаємовідносини соціальні суб'єкти здійснюють через організаційні структури, які вони створюють з політичних цілей. Завдяки політичним відносинам між цими структурами політична система функціонує як цілісність. Усі політичні структури з'єднуються в єдине ціле вертикальними і горизонтальними політичними відносинами.

Сутність політичних відносин становить питання про політичну владу, використання її в інтересах кожної з соціальних груп, держави, суспільства в цілому.

Зміст цивілізованих політичних відносин становить заснована на ненасильницьких методах взаємодія суб'єктів політики з метою свідомого використання політичної влади, реалізації політичних інтересів і потреб.

Політичні відносини у системі суспільних відносин мають такі характерні особливості: надзвичайну різноманітність; глибоку зумовленість соціально-економічними відносинами і культурним рівнем суспільства; визначеність політичними інтересами і політичними потребами; особливість вираження – у сфері завоювання, формування і функціонування політичної влади, втілення у політичних відносинах факту управління; регулювання по відношенню до всіх інших видів суспільних відносин, в які вступають суб'єкти; прямий або непрямий вплив на систему суспільних відносин; охоплення широких мас, їх спільностей, створених ними організаційних структур участю у політичних відносинах; політичні відносини значно більше ніж інші впливають на забезпечення соціальної стабільності, на функціонування всіх елементів політичної системи суспільства, забезпечують її цілісність.

Послідовна зміна стану політичних відносин набуває вигляду політичного процесу. Вона може бути пов'язана не тільки з переходом

політичних відносин від одного типу до іншого, а й розвитком всередині кожного з них. Типи політичних відносин можуть змінюватися революційним шляхом, а ті що утвердилися вдосконалюються шляхом реформ.

Історичний досвід показав, що політичні відносини є різноманітними за своїм характером. Їх типологію можна здійснювати за такими принципами:

- 1) за характером соціальних суб'єктів – міжнародні; міжнаціональні; між соціальними групами; між особами (індивідами, лідерами);
- 2) за організацією соціальних суб'єктів політики – міждержавні; міжпартійні; між громадськими об'єднаннями; державно-партійні; між державою і громадськими об'єднаннями; між партіями і громадськими об'єднаннями;
- 3) за характером відносин між суб'єктом і об'єктом політики – відносини панування, підкорення; партнерські;
- 4) за характером упорядкованості – координаційні; субординаційні;
- 5) за характером різних сфер політичної влади – законодавчі, управлінські, судові;
- 6) за характером тривалості – сталі, тривало існуючі політичні відносини, що виражають докорінні особливості даної політичної влади; рухомі, динамічні, що відображають зміну співвідношення соціально-політичних сил у процесі повсякденної політичної життєдіяльності суспільства);
- 7) між світовими політичними структурами – міжурядові, сформовані національними урядами; неурядові організації, що складаються з національних організацій та асоціацій; транснаціональні організації, які створюються індивідами;
- 8) за територіальною спрямованістю – у масштабах політичної системи однієї країни; у глобальному масштабі між політичними системами різних країн;
- 9) за механізмом формування і прояву – стихійні; свідомі.

Складне, розвинене суспільство має безліч форм політичних відносин. Зупинимось на основних формах політичних відносин та їх змісті.

Політична позиція – порівняно стійка сукупність взаємодій та взаємозв'язків політичних суб'єктів, що формує спосіб їхньої спільної діяльності. Вона відображає політичний інтерес суб'єкта політики при його взаємовідносинах з іншими суб'єктами політики і знаходить свій вияв у різних політичних цілях і настановах, ціннісних орієнтаціях, ідеалах, фіксується у політичних програмах, основних правових документах.

Політичне співробітництво – форма політичних відносин, що відображає спільні дії суб'єктів політики, які не суперечать цілям кожного з них. Воно може здійснюватись як політичний компроміс.

Політичний компроміс є формою політичних відносин, за якої розв'язання конфлікту і досягнення на цій основі угоди відбувається шляхом взаємних поступок сторін.

Політичне співробітництво набуває не лише вигляду компромісу, а й конкуренції в політиці.

Конкуренція у політиці – форма політичних відносин виражена у змаганні в процесі здійснення політичної діяльності між соціальними групами, окремими особами – політичними лідерами або індивідами, політичними партіями та іншими організаціями для досягнення поставленої мети.

Політичний компроміс і політична конкуренція пов'язані узгодженням, з'ясуванням, утвердженням, близькістю політичних завдань і цілей. Цьому підпорядкована така форма політичних відносин як політична консолідація.

Політична консолідація – форма політичних відносин, що виражає об'єднання суб'єктів політики з метою досягнення загальних цілей на основі спільних принципів взаємовідносин.

Протилежна форма політичних відносин – політичний конфлікт, яка характеризується зіставленням політичних інтересів і зіткненням політичних

сил, що протиборствують і дії яких спрямовані на досягнення несумісних цілей, насамперед у сфері влади і власності.

Однією з форм політичних відносин суб'єктів політики є політична боротьба. Це форма політичних відносин між суб'єктами політики, спрямованих на досягнення міцних позицій у системі владарювання, впливу на владу шляхом реалізації своєї політичної волі.

Політичні відносини у формі політичної боротьби мають напругу і гостроту різної сили. Спокійніше здійснюються такі форми діяльності: парламентська боротьба суперників, партійні взаємовідносини, а також відносини між партіями і громадськими організаціями, ідейна боротьба. До гострих форм виразу політичної боротьби належать насильницькі методи вирішення політичної ситуації, збройна боротьба, громадянська війна та ін.

Залежно від рівня політичної культури суб'єкти використовують різні форми політичних відносин.

Політичні відносини виконують такі соціальні функції: об'єднувальну, координаційну, соціально-політичного творення, діяльнісну.

Політична система як система політичного владарювання покликана спрямовувати механізм політичних відносин на здійснення самоврядування народу на основі соціальної справедливості, гуманізму і демократії.

Тема 4. Політична система суспільства

План

1. Сутність, структура та функції політичної системи суспільства.
2. Теоретичні засади взаємодії політичної системи із соціальним середовищем.
3. Політичний режим як процесуальна характеристика політичної системи.
4. Динаміка політичної системи. Політичні реформи та революції.
5. Типи політичних систем. Особливості політичної системи України.

Література:

- Истон Д. Категории системного анализа политики // Філософія політики: Хрестоматія: У 4-х т. – К., 2003. – Т. 3. – С. 196-207.
- Конституція України. – К., 2006.
- Лагутін А. Концептуальні засади політичного реформування України // Політична думка. – 2002. - № 1. – С. 42-52.
- Лісничий В.В. Політичні та адміністративні системи зарубіжних країн. Навчальний посібник. – К., 2004.
- Рудакевич О.М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота. – Тернопіль, 2006. – С. 36-49.
- Рудич Ф.М. Політична система сучасної України. – К., 2002.

1. Світ, що оточує людину, як і сама людина, має системний характер. **Система** – це певним чином впорядкована сукупність взаємодіючих елементів, яка виникає і функціонує для досягнення певної мети. Вона має головний системоутворюючий компонент та володіє особливими якостями, які не властиві її структурним складовим. Система взаємодіє із середовищем, у процесі чого поповнюється речовиною, енергією та інформацією і виконує стосовно нього певні функції.

Використання політологами США (Д. Істоном, Г. Алмондом, К. Дойчем та ін.) положень загальної теорії систем до аналізу політики спричинило появу ряду **концепцій політичної системи** суспільства та формування на їх основі системних уявлень про політичну владу та політичні процеси.

Головним системоутворюючим компонентом політичної системи є **політична влада**. Її виникнення та функціонування вимагає політичних інститутів. У процесі боротьби за владу та її використання формуються політичні відносини. Регулюють ці відносини політичні принципи та норми. Процес функціонування політичної влади відображається в політичній свідомості і вимагає відповідної політичної культури. Політична система як цілісне утворення взаємодіє з оточуючим її соціальним середовищем, в процесі чого проявляються її організаційні та регулятивні функції, соціальне призначення. Структурно-функціональний підхід до характеристики політичної системи виявляє її інституційну, комунікативну, нормативну, світоглядну та культурну **підсистему** й політичну владу як ядро цієї системи. Межі політичної системи визначаються простором, на якому діють владні відносини.

Політична система виконує низку життєво важливих для суспільства соціальних **функцій**: владну, стратегічну, управлінську, представницьку, мобілізаційну, інтеграційну, розподільчу, стабілізаційну, модернізаційну та правову. Перша з них полягає в тому, що політична система є механізмом формування, використання і підтримки політичної влади відповідно до потреб суспільства. Стратегічна та управлінська функції виражають головне соціальне призначення політичної системи: керівництво та управління економічною, соціальною, правовою та духовною сферами. Інші названі функції можна розглядати як такі, що розкривають зміст і доповнюють базові функції політичної системи. Функції політичної системи вказують на верховенство цієї системи у соціальному організмі. Але слід мати на увазі і той вплив, який чинять на політику економічні, соціальні та духовні процеси.

Узагальнюючи сказане, **політичну систему суспільства** можна визначити як сукупність взаємозв'язаних та взаємодіючих органів держави, інших політичних інститутів, а також політичних принципів, норм, політичних відносин, політичної свідомості і культури, що забезпечують ефективне функціонування політичної влади, керівництво суспільством, усіма його сферами.

Особливими засобами впливу на політичну владу, її завоювання та використання є **політичні інститути** – політичні організації та органи державного і недержавного характеру. Вони мають певну організаційну будову, керівні органи, юридичний статус та функції. Політичні інститути поділяють на власне- і невластеполітичні. До перших відносять державні органи, органи місцевого самоврядування, органи виборчого процесу, політичні партії, суспільно-політичні рухи та лобістські групи. До других – громадські організації, трудові колективи та засоби масової інформації. Наприклад, профспілки не є політичними за своєю природою організаціями (вони покликані захищати соціально-економічні інтереси трудящих), але закон дає їм право брати участь у певних політичних процесах, наприклад, у виборах місцевих органів влади, референдумах, обговоренні законопроектів тощо.

У вітчизняній літературі політичну систему нерідко представляють лише як сукупність політичних інститутів: **держави**, у якій зосереджена політична влада; **політичних партій**, які ведуть боротьбу за владу і правлять державою; **громадських формувань**, суспільних рухів, **ЗМІ**, які також прагнуть впливати на прийняття політичних рішень. Ця “мала політична система” позначається у політології терміном **“політична організація суспільства”**. Вона є організаційною основою політичної системи і головним інструментом політичної влади.

2. Політична система суспільства є однією з підсистем сукупної соціальної системи. Інші складові суспільного організму – **економічна, соціальна,**

правова та **духовна** системи – утворюють **середовище**, в якому проявляється життєдіяльність політичної системи. Але не суспільні групи, економічна та духовна сфери “працюють” на політику, а саме вона служить суспільству, забезпечуючи його цілісність, керованість і динамізм.

Д. Істон (автор праць “Політична система” та “Системний аналіз політичного життя”), вважаючи основним призначенням політичних систем владний розподіл суспільних цінностей, особливу увагу приділив аналізу взаємодії політичної системи з оточуючим середовищем. Йдеться про так званий “вхід” у політичну систему, що здійснюється у формі “вимог” і “підтримки” громадян і “вихід” – “рішення” і “дії” владних структур у відповідь на “вимоги”. Така кібернетична модель політичної системи (як “чорного ящика”, що сприймає імпульси з оточуючого середовища і відповідає на них) дала можливість глибше усвідомити соціальне призначення цього феномену. Особливої уваги в цій концепції заслуговує процес внутрішньосистемної конверсії політичної інформації. Не кожна проблема, яка хвилює ту чи іншу верству суспільства, може бути “почута” і переведена у площину практичної політики. Для цього необхідно, щоб за проблемою стояв достатньо організований суб’єкт, який може чинити тиск на політичну систему. Такими “організованими суб’єктами” є активісти громадянського суспільства, які виражають політичні настрої та орієнтації громадян. Отримавши інформацію про соціально значимі потреби, політична система починає їх аналіз (включає механізми класифікації, агрегації, комбінування) та приймає рішення. Якщо “вихід” із системи не задовольняє суспільство, владні органи знову “атакують” агенти громадянського суспільства, поки проблема не вирішиться. Важливо, щоб система могла адаптуватися до вимог часу, інакше вона приречена. Часто реакцією політичної системи на непосильні зовнішні подразники є звуження “вхідних” каналів та перехід системи в режим функціонування на основі “внутрішніх імпульсів”. Тоді політична система із засобу народовладдя перетворюється в систему, що стоїть поза чи над суспільством і працює на себе.

У **функціональній моделі** політичної системи **Г. Алмонда** виділяється три аналітичні блоки. Перший з них – блок політичного процесу - характеризує взаємодію соціального середовища з політичними інститутами. Йдеться про артикуляцію та агрегацію інтересів громадян через партії та інші інститути громадянського суспільства, вироблення політичних програм і прийняття парламентом законів та здійснення політичного курсу урядовими структурами. Другий блок – процеси управління суспільними ресурсами, які пов'язані із „виходами” з політичної системи (формування ресурсів, їх регулювання та розподіл). Третій аналітичний блок представляє адаптацію суспільства до політичної системи. Це процеси політичної соціалізації індивідів, рекрутування прихильників влади і опозиції, забезпечення суспільства актуальною політичною інформацією (діяльність комунікаційних систем).

Інформаційно-кібернетична модель політичної системи **К.Дойча** характеризує фази проходження інформаційно-комунікативних потоків у політичній системі: прийом інформації, її опрацювання, прийняття рішення та аналіз їх ефективності. Прийом інформації від соціального середовища відбувається через так звані „рецептори” – інформаційні служби (урядові та приватні), центри вивчення громадської думки. Тут відбувається селекція, систематизація і первинний аналіз інформаційних даних. На другому етапі спрацьовує блок опрацювання фактів. Аналіз інформації відбувається шляхом порівняння з цінностями й ідеалами, які декларує громадськість і влада. Після опрацювання інформації уряд приймає відповідні рішення для регулювання суспільних відносин. На завершальному етапі „ефектори” (виконавчі органи) реалізують рішення. Інформація про їх результати через „зворотний зв'язок” знову поступає у політичну систему каналами „входу”.

3. У вітчизняній науковій та навчальній літературі (особливо юридичній) **політичний режим** часто розглядається лише як форма держави. Але феномен політичного режиму виходить за рамки державних органів і

передбачає участь у владному процесі політичних партій, інших добровільних формувань. Отже, мова йде про спосіб функціонування усієї політичної системи. Тому політичний режим доцільно розглядати як динамічну та процесуальну характеристику політичної системи в цілому.

Політичний режим як спосіб функціонування політичної системи визначається способом формування державних органів, процедурою відбору правлячих груп і політичних лідерів; ступенем розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади; наявністю можливостей вираження і реалізації політичних та інших інтересів, контролю громадянського суспільства за діяльністю держави; рівнем гласності в роботі органів влади, їх відкритості для контролю і впливу зі сторони громадської думки; ступенем і характером включеності громадян у політику й управління суспільними процесами; співвідношенням державного управління і самоврядування, роллю місцевих органів влади у політичному процесі; наявністю політичних партій, їх внутрішнім устроєм і принципами взаємовідносин у партійній системі; характером взаємин влади з опозицією; методами розв'язання конфліктних ситуацій; станом особи в суспільстві, широтою прав і свобод громадян; місцем і роллю армії, міліції, спецслужб у політичному житті суспільства.

Сучасна політологія розрізняє такі основні **типи політичних режимів**: демократичний, авторитарний і тоталітарний. Крім цього виділяють проміжні режими: авторитарно-демократичний, анархо-демократичний, охлократичний. **Демократичний політичний режим** базується на визнанні народу в якості джерела влади і наділенні громадян широким колом прав і свобод. **Авторитаризм** – режим, за якого політична влада здійснюється конкретною особою, партією, суспільним класом при мінімальній участі народу. Характерними рисами авторитаризму є наявність у держави головних важелів регулювання суспільного життя; обмеження і сувора регламентація політичних прав і політичної поведінки громадян; наявність деяких елементів демократії (вибори, парламентська боротьба тощо). **Тоталітаризм** прагне до встановлення абсолютного (тотального) контролю

над усіма сторонами життя кожної людини і суспільства в цілому. Йому притаманні монополізація влади єдиною масовою партією, що тісно зв'язана з державними органами; офіційна ідеологія, що пронизує всі сфери життя суспільства; суворий контроль зі сторони держави за економікою та засобами масової інформації; постійні чи періодичні репресії як засіб внутрішньої політики. Серед проміжних політичних режимів звернемо увагу на **охлократичний**. Він характеризується некомпетентністю політичної влади, яка намагається простими методами розв'язати складні суспільні проблеми, використанням популістичних настроїв певних суспільних груп з метою реалізації вузькокорпоративних інтересів. Політична система в таких умовах перебуває на грані розвалу.

4. Політичні системи перебувають у постійному русі, адаптуючись до нових історичних умов. Однак плавна еволюція (реформування) може переростати в швидкі й кардинальні перебудови – у революцію.

Політична реформа – це зміна окремих елементів чи сторін політичної системи без впливу на її сутнісні параметри. Реформи бувають **інноваційні** та **адаптаційні**. Перші передбачають більш глибокі зміни в політичних відносинах, способах діяльності, прихід нових людей з новими ідеями. Такі зміни наражаються на опір консервативних сил і тому суб'єкти інноваційних реформ неминуче використовують примус у різноманітних формах. Адаптаційні реформи значно повільніші. Вони реалізуються переважно старими засобами та колишнім керівництвом. Тут часто спостерігається переміщення кадрів по горизонталі, тобто на одному рівні владної піраміди. Як інноваційні, так і адаптаційні реформи здатні розв'язувати основні проблеми суспільства, до того ж досить ґрунтовно та без болісних операцій і втрат. Але для цього потрібна непохитна політична воля і значний ресурс часу. **Революційні** переміни торкаються глибинних основ суспільного ладу і передбачають зміну суб'єкта владарювання.

Революції дають поштовх або завершують формування нової політичної системи.

Інноваційне реформування політичної системи в колишньому СРСР у другій половині 80-их років призвело до політичної революції. Суть її полягала в тому, що реальна влада перейшла від КПРС, державної бюрократії, яка обслуговувала стратегічні плани партії, до народу в особі Рад (**демократична революція**). Наступний політичний скачок відбувся у 1991 р., коли український та інші народи радянської імперії стали суверенами на своїх територіях (**антиімперські, національно-визвольні революції**).

Помаранчева революція в Україні (кінець 2004 – початок 2005р.) усунула від влади колишню радянську номенклатуру, яка, пограбувавши народ, перетворилася в олігархію. Ця революція, маючи в основному демократичний характер, полягає також у тому, щоб подолати наслідки політики неокolonіалізму щодо України Російської Федерації (офіційної влади та російських олігархів) і стати членом європейської спільноти.

Особливим станом політичної системи суспільства є т.з. **перехідний стан** (чи період), коли відбувається рух системи від однієї якості до іншої. Суспільствознавці дійшли висновку про необхідність визнання перехідного періоду окремим станом соціальної системи. Аналіз перехідної політичної системи повинен виявити вихідний стан суспільства, зокрема визрівання внутрішніх суперечностей і оцінку кризової ситуації; співвідношення і взаємодію сил, зацікавлених у переході і тих суб'єктів, що цьому протистоять; стратегічну програму переходу; реальну послідовність дій і можливі варіанти просування до мети.

Перехідна політична система – це зіткнення революційних і консервативних сил, це боротьба за принципом „хто-кого”. Ніхто не застрахований від контрреволюції. Особливо тоді, коли затягнулась **ліквідаційна стадія переходу** – демонтаж основ старої системи: її політичних інститутів, законодавства, схем управління, а також зміна чиновницького апарату на усіх поверхах державної будівлі. Вельми важливо,

щоб, трансформуючи політичну систему, не допустити розвалу економіки, соціальної сфери, зубожіння народних мас. Це десятиреть сили противників нового ладу.

5. Історичні та сучасні політичні системи країн світу можна класифікувати за різними ознаками. Основною з них є тип політичної влади, адже влада – головний системоутворюючий компонент політичної системи. За джерелом і характером політичної влади політичні системи поділяють на демократичні, авторитарні і тоталітарні. На механізм функціонування політичної системи помітно впливають кількість і сила політичних партій (наявна партійна система). Враховуючи цей чинник політичні системи можна поділити на одно-, дво- і багатопартійні. Г. Алмонд, беручи за критерій особливості політичних культур, виділив англо-американську, континентально-європейську, доіндустріальну (частково індустріальну) та тоталітарну політичні системи. За способом прийняття та реалізації політичних рішень політичні системи поділяють на командні, змагальні та соціопримирливі. Перший із названих типів характерний для абсолютних монархій, тоталітарних та авторитарних режимів. Для змагальних політичних систем, які існують, наприклад, в США, Італії чи Греції, характерні політичний плюралізм і суворі конкуренція політичних сил у боротьбі за владу. Соціопримирливі політичні системи (ФРН, Швеція, Австрія та ін.) вирізняються заміною гострої політичної конкуренції політичною співпрацею, орієнтацією на розв'язання соціальних проблем, на утвердження соціального миру. Прихильники марксистської теорії основним принципом класифікації висувають класовий характер влади і тип суспільно-економічної формації. На цій підставі політичні системи поділяють на рабовласницьку, феодальну, капіталістичну й соціалістичну. Політичні системи, крім наведеної типології, можна поділяти на відкриті й закриті, консервативні та динамічні, прогресивні й реакційні, стабільні та перехідні.

Політична система сучасного українського суспільства належить до перехідного типу. Це – пострадянська, посткомуністична, посттоталітарна політична система, яка має “родимі плями” минулого суспільного ладу. Разом з тим, це політична система з демократичною політичною орієнтацією, що закріплена в Конституції України, багатопартійна, відкрита для реформ.

У ході Помаранчевої революції зроблено певні кроки для вдосконалення політичної системи (рішення Верховної Ради України про перехід з 2006 р. до парламентсько-президентської форми правління). Однак, реформування політичної системи вимагає також істотної трансформації місцевого самоврядування, судової системи, радикальної адміністративно-територіальної перебудови тощо.

Основними завданнями подальшого розвитку сучасної української політичної системи є :

- 1) побудова демократичної, правової та соціальної держави з ефективно діючими парламентом, урядом, незалежними судовими органами, чітким розподілом повноважень кожної з гілок політичної влади;
- 2) формування зрілого громадянського суспільства як сукупності вільних людей та їх самодіяльних організацій, особливо, профспілок і політичних партій;
- 3) зростання політичної свідомості та формування нової політичної культури, яка акумулює вітчизняні історичні традиції та світовий досвід відкритого демократичного суспільства;
- 4) утвердження нової правової системи на базі Конституції України та міжнародного права;
- 5) завершення політичної структуризації суспільства через подальший розвиток політичних партій, формування адекватної сучасному розподілу політичних сил партійної системи;
- 6) подальше вдосконалення політичних відносин шляхом відкриття максимального простору для самоврядування на всіх рівнях соціально-

політичної організації суспільства, розвиток ініціативи громадян, забезпечення їх конституційних прав і свобод;

7) утвердження принципів народовладдя, законності, політичного та ідеологічного плюралізму, прав опозиції, гласності та інших засад демократичної політичної системи.

Тема 5. Держава в політичній системі суспільства

План

1. Поняття, ознаки, структура держави.
2. Форми державного правління та державного устрою.
3. Правова держава і громадянське суспільство.
4. Українська незалежна держава як результат політичного самовизначення українського народу.

Література:

Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. 2-е вид. - Київ: Тандем, 1996. - С.137-157.

Політологія: підручник для вищих навчальних закладів / За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. - К.: Видавничий центр "Академія", 2001. - С.241-259.

Шляхтун В.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. - К.: Либідь, 2002. - С.246-291.

Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / А.Колодій, Л.Климанська, Я.Космина, В.Харченко. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. - 367-393.

1. Держава є одним з найважливіших інститутів суспільства, головним елементом його політичної системи. У світі існує близько 200 держав і їх кількість продовжує зростати.

Історія держави – складний і багатоманітний процес, зумовлений різними історичними й регіональними особливостями і чинниками. Сучасний рівень знань дозволяє зробити висновок, що на процес формування держави діють три групи чинників: 1) суспільний поділ праці; 2) виникнення приватної власності, експлуатації та класів; 3) істотні зміни у самому відтворенні людини. Значення і вплив цих чинників різний. Якщо в Європі державні структури вирости в основному з відносин приватної власності, то на Сході – з адміністративного управління, яке поряд з формуванням державного апарату концентрувало в своїй владі і головні засоби виробництва, і землю, що стала власністю держави.

Перші держави виникли наприкінці IV – на початку III тисячоліття до н.е. У різні історичні епохи в поняття “держави” вкладали різний зміст. Давньогрецький філософ Платон зображав ідеальну державу як ієрархію трьох станів: правителів-мудреців, воїнів і чиновників, селян і ремісників. Арістотель став творцем неісторичної теорії походження держави, проголосивши: природа людини як “політичної істоти” визначила їй жити в суспільстві, і тому держава є природним продуктом розвитку людських спільнот.

У середньовіччя панували теологічні теорії походження державної влади від Бога. Особливого змісту божественне походження держави і влади набуло в теорії Ф.Аквінського. Усяка влада від Бога, стверджував він. Держава є необхідність, її мета “загальне благо”. Глибоке коріння має й патріархальна концепція держави, що пов’язує її виникнення з природним

процесом розростання родів, потім – племен, аж до таких великих спільнот, якими стали держави. Її фундатором був англійський філософ Роберт Філмер (XIII ст.). На його думку, держава виникла в процесі механічного об'єднання родів у племена, племен у ширші цілісні утворення – держави.

У XVII та XVIII ст. поширеними стають концепції суспільного договору, за якими держава виникає в результаті укладення угоди між народом та правителем. Розквіту договірна теорія набула в період розвитку капіталістичних відносин. Її обстоювали англійські філософи Т.Гоббс і Дж. Локк та французький філософ Ж.-Ж.Руссо.

Були й інші теорії походження держави: класова (К.Маркс,Ф.Енгельс), теорія завоювання одних племен іншими, коли держава стає формою панування сильніших над слабшими (Л.Гумплович), психологічна.

Щодо класового характеру держави, нині існують інші точки зору. Так, американські політологи Дж.Гелбрейт, Р.Харрод, А.Кросленд та інші стверджують, що соціально-класовий чинник не є домінуючим у розвитку державності. За розвинутого демократичного суспільства вона стає нейтральною, надкласовою силою й однаково відображає інтереси всіх верств суспільства. Іншої позиції дотримується французький соціолог М.Дюверже, який висунув положення про двобічність держави як суб'єкта влади. Така двобічність зумовлена тісним переплетенням у функціях держави класових та загальносоціальних орієнтацій. Тому, з одного боку, держава є виразником інтересів панівного класу, а з іншого – гарантом соціального порядку, вигідного всьому суспільству.

Отже, існують різні погляди на походження держави і різні теорії держави. Однак, це не заважає вченим визнавати деякі її головні ознаки.

Суверенітет. Це верховенство влади держави всередині країни та її незалежність у зовнішніх зносинах.

Примус. Кожен громадянин зобов'язаний визнавати свою державну належність і підпорядковуватися державній владі, на території якої він живе. Бездержавність (апатрицизм) трактується як ненормальне явище, що

наголошується у Гаазькому договорі 1930 р. і Всезагальній декларації прав людини 1948 р.

Право на застосування сили. Держава володіє правом застосовувати силу, примус в межах встановлених законом.

Право. Держава функціонує у рамках встановленого права. Структура і функції державних органів визначаються правом. Воно виступає також і як регулятор відносин співжиття громадян у суспільстві.

Апарат держави. Під апаратом держави треба розуміти сукупність адміністративно-управлінських структур, покликаних реалізувати рішення центральних і місцевих органів державної влади.

Територія. Держава нерозривно пов'язана з певною територією, на яку поширюється її влада, а закони мають обов'язкову силу.

У структурі сучасних держав, як правило, мають місце такі органи: представницькі (законодавчі), виконавчо-розпорядчі, адміністративні, судові, прокуратура.

Представницькі органи поділяються на парламент, регіональні і муніципальні (або місцеві). Не всі представницькі органи є законодавчими. Таку прерогативу має парламент, а у федеративних державах – суб'єкти федерації (штати, кантони, землі), частково законодавчі повноваження можуть делегуватися державою на регіональний і муніципальний рівні.

До державних виконавчо-розпорядчих органів належать структури президента, кабінету міністрів, а також регіональні і муніципальні адміністрації, наділені державними повноваженнями. У державних виконавчих органах деяких країн розмежовуються політичні й адміністративні структури.

До політичних виконавчих структур відносять президента, прем'єр-міністра, міністрів, а весь їхній управлінський апарат – до адміністративних.

Судові органи розрізняються за адміністративно-територіальними ознаками (обласні, районні, міські) і за сферою юрисдикції (конституційні, загальні, господарські, військові, адміністративні, кримінальні, цивільні).

Прокуратура як орган державного нагляду за дотриманням законодавства діє в таких країнах як Росія, Україна, Іспанія; в англосаксонських країнах прокуратура функціонує у системі судової влади.

До прерогатив держави належить:

- управління загальносуспільними справами в інтересах збереження цілісності суспільства і його стабільного розвитку;
- застосування організованого примусу;
- збирання податків, мита, випуск грошей і регулювання грошового обігу;
- використання матеріальних та інших ресурсів суспільства для здійснення внутрішньої і зовнішньої політики.

Підсумовуючи сказане про ознаки та структуру держави можна дати таке її визначення : держава – це форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу.

2. Єдина за своїми сутнісними характеристиками (територія, населення, державний апарат, суверенітет тощо) держава існує в багатоманітних формах.

У політології існує три основних категорії, які розкривають форму держави: “форма державного правління” (інституціональні характеристики організації влади), “форма державного устрою” (територіальні характеристики організації влади), і “політичний режим” (функціональні характеристики організації влади).

Форма державного правління – це спосіб організації державної влади, зумовлений принципами формування і взаємовідносин вищих органів держави. Мова йде про систему формування і взаємовідносин інституту глави держави, вищих органів виконавчої і законодавчої влади. Залежно від правового статусу глави держави й порядку формування цього вищого органу

державної влади розрізняються дві основних форми державного правління – монархія і республіка.

Монархія – це така форма правління, за якої верховна державна влада юридично належить одній особі – монарху і передається в порядку престолонаслідування. Монарх формально виступає джерелом державної влади, усіх державно-владних повноважень.

У сучасному світі зберігаються два історичних типи монархії – абсолютна і конституційна. **Абсолютна монархія** характеризується зосередженням усієї повноти державної влади у руках монарха, відсутністю будь-яких представницьких установ. Уряд призначається монархом і виконує його волю. Монарх встановлює податки і розпоряджається державними фінансами. Абсолютна монархія існує у Саудівській Аравії, Катарі, Омані, Об'єднаних Арабських Еміратах.

Конституційна монархія називається ще обмеженою, оскільки у ній влада монарха обмежена конституцією. Залежно від обсягу повноважень монарха науковці поділяють їх на дуалістичні та парламентські. В дуалістичній монархії (Йорданія, Кувейт, Марокко) повноваження монарха обмежені в галузі законодавства. Однак він може відхиляти прийняті парламентом закони і видавати власні укази, що мають силу закону. У виконавчій сфері його повноваження ширші. Він призначає уряд і в будь-який час може його звільнити. Інституту парламентської відповідальності уряду не існує. Парламент не може відправити уряд у відставку.

У сучасних парламентських монархіях (Великобританія, Данія, Іспанія, Бельгія, Швеція, Японія та ін.) обсяг збереження повноважень короля чи імператора настільки незначний, що доречніше говорити про збереження “символу монархії”, ніж про монархічну форму державного правління як таку. А система правління відповідає тій, яка є у парламентських республіках.

Республіка – найпоширеніша форма правління, за якої всі вищі органи державної влади або обираються, або формуються загальнонаціональною

представницькою установою (парламентом). Існують три основних різновиди республіканської форми правління: **президентська республіка, парламентська республіка і республіка змішаного типу.**

Розглянемо особливості кожного з цих різновидів республіканської форми правління.

Основними **ознаками президентської республіки** є: 1) дотримання формальних вимог жорсткого поділу влади та запровадження збалансованої системи стримувань і противаг; 2) обрання президента на загальних виборах; 3) поєднання повноважень глави держави і глави уряду в особі президента й відсутність посади прем'єр-міністра; 4) формування уряду президентом лише за обмеженою участю парламенту; 5) відсутність політичної відповідальності уряду перед парламентом; 6) відсутність права глави держави на розпуск парламенту; 7) відсутність інституту контрасигнування, тобто скріплення актів президента підписами міністрів, які б несли за них відповідальність.

Класичною президентською республікою вважаються США, а також Мексика, Пакистан, Іран, Аргентина, Уругвай, Венесуела, Казахстан, Узбекистан, Туркменістан. Їм притаманна наявність двох центрів влади – президента і парламенту, між якими немає тісних функціональних відносин, тому ця форма правління називається ще дуалістичною республікою.

Парламентська республіка характеризується проголошенням принципу верховенства парламенту, перед яким уряд несе політичну відповідальність за свою діяльність. За цієї форми главою держави є президент, але повнота виконавчої влади належить уряду. Глава уряду (прем'єр-міністр) – фактично перша особа в державі. Свої повноваження, крім суто представницьких, президент здійснює зі згоди уряду. Акти президента набирають чинності після підписання прем'єр-міністром чи одним із відповідних міністрів. Президента обирають парламентським шляхом. Президент призначає уряд не на свій розсуд, а з представників партій чи коаліції партій, що мають більшість місць у парламенті. Вотум

парламентської недовіри уряду спричиняє або відставку уряду, або розпуск парламенту і проведення дострокових виборів. Типові приклади парламентської республіки – Італія, Німеччина, Ірландія, Ісландія, Чехія, Греція, Естонія, Латвія, Словаччина.

Однією з сучасних форм державного правління є так звана змішана – парламентсько-президентська, або президентсько-парламентська форма республіканського правління. Вона поєднує в собі ознаки президентської та парламентської республік. Президент – глава держави. Він пропонує склад уряду і кандидатуру прем'єр-міністра, які підлягають обов'язковому затвердженню парламентом. Подвійна політична відповідальність уряду – основна ознака змішаної республіканської форми правління. Президент наділяється правом розпуску парламенту за настання певних обставин і правом законодавчої ініціативи, чого немає у президентській республіці.

Прикладом змішаної республіканської форми правління є Франція, Австрія, Болгарія, Македонія, Польща, Румунія, Словенія, Фінляндія, Хорватія, Португалія, Україна.

Якщо форма державного правління – це відносини між вищими органами державної влади, то форма державного устрою – це спосіб територіальної організації держави, що визначається принципами взаємовідносин держави як цілого і її територіальних складових.

Розрізняють дві основні форми державного устрою – унітарну і федеративну.

Унітарною є єдина держава, територія якої складається з адміністративних або політико-адміністративних одиниць. Відмінність між адміністративними й політико-адміністративними одиницями полягає в тому, що останні мають ті чи інші ознаки власної державності і виступають як автономні утворення. За своєю юридичною природою автономія є самоврядуванням населення на частині території держави, що виявляється у наданні органам автономії законодавчих повноважень з питань місцевого значення.

Унітарна держава характеризується такими ознаками. По-перше, єдиною конституцією, норми якої застосовуються на всій території країни. По-друге, єдина система вищих органів державної влади, юрисдикція яких поширюється на територію всієї країни. По-третє, єдина система права та судова система, яка здійснює правосуддя на всій території країни. По-четверте, наявність єдиного громадянства.

Унітарна форма державного устрою є переважаючою у світі. Більшість західних розвинутих держав – унітарні (Франція, Швеція, Великобританія, Фінляндія, Польща та ін.). Унітарною є держава Україна.

Федерація – це союзна держава, територія якої складається з державних утворень, наділених юридичною і певною політичною самостійністю.

Основні ознаки федерації: єдина територія і збройні сили, спільні митниця, грошова і податкова системи, загальна конституція за наявності конституцій суб'єктів федерації, спільний уряд, єдине законодавство і громадянство. Проте суб'єкти федерації правомочні приймати законодавчі акти в межах своєї компетенції, створювати власну правову і судову систему. Однак суб'єкти федерації не можуть бути повністю незалежними у внутрішній і зовнішній політиці. Вони добровільно делегують центральним органам федерації частину своїх повноважень. У разі порушення федеральної конституції центральна влада вправі вжити щодо них примусові заходи. За суб'єктами федерації не визнається право одностороннього виходу (сецесії) з союзу (виняток становили лише СРСР і ЧССР, конституції яких таке право передбачали, проте правового механізму виходу не існувало).

Федеративна держава може утворюватися: 1) в результаті договору між незалежними суб'єктами про створення нового державного об'єднання з перетворенням учасників договору у суб'єктів федерації (так були утворені США); 2) шляхом приєднання до держави нових територій і наділення їх правами суб'єкта федерації (так, до США в результаті завоювання був приєднаний штат Техас, шляхом купівлі – штат Луїзіана та Аляска) або утворення нових суб'єктів федерації на частині території раніше існуючої

держави (утворення п'яти нових німецьких земель на території колишньої НДР); 3) в результаті підвищення статусу регіональних утворень і перетворення їх на суб'єкти федерації (Бельгія); 4) шляхом еволюції конфедерації у федеративну державу з перетворенням колишніх незалежних держав у суб'єктів федерації (так були утворені Швейцарія та Об'єднані Арабські Емірати).

Федеративна форма державного устрою існує більш ніж 20 країнах. Території суб'єктів федерації мають різні назви: штати (Австралія, Бразилія, Венесуела, Індія, Малайзія, Мексика, Нігерія, США), провінції (Аргентина, Канада, Пакистан), землі (Австрія, ФРН), республіки (Росія), кантони (Швейцарія).

Утворення конфедерації є одним з найбільш реальних шляхів переходу до федеративного державного устрою

Конфедерація – це форма союзу держав, за якої держави зберігають свій суверенітет у повному обсязі. Отже, вона не є особливою формою державного устрою, а виступає формою об'єднання суверенних держав. Конфедераціями були: Австро-Угорщина до 1918 р., Швеція і Норвегія до 1905 р., США з 1781 до 1787., Швейцарія з 1815 до 1848 р., Німецький союз (1815-1867). Нині відоме тільки одне об'єднання держав з ознаками конфедерації – Європейський Союз, до складу якого входять 25 європейських держав. Деякі ознаки конфедерації наявні в СНД, хоча вона не є конфедеративним утворенням.

Конфедеративна форма об'єднання держав характеризується такими основними ознаками: 1) конфедерація утворюється на основі відповідних договорів; 2) суб'єкти конфедерації мають право вільного виходу з неї; 3) суверенітет держав зберігається; 4) до предмету відання конфедерації входить невелике коло питань: війни і миру, зовнішньої політики, оборони, системи комунікацій тощо; 5) створюються тільки ті державні органи, які необхідні для вирішення завдань передбачених договірними актами; 6) постійно діючі державні органи конфедерації позбавлені владних

повноважень; 7) су'єкти конфедерації мають право відмови у визнанні або застосуванні актів союзної влади та ін.

Досвід історій конфедерацій свідчить про те, що ця форма є перехідною або до повного розпаду союзу, або до федеративної форми державного устрою.

3. Цінність правової держави полягає в утвердженні принципу суверенітету народу, визнанні його джерелом влади, в гарантованості прав і свобод особи, підпорядкуванні державних структур правовим нормам.

Ідея панування закону в житті народу, суспільства, держави має давні традиції. Ще Платон писав, що він бачить близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під владою. Подібну думку висловлював і Арістотель, вказуючи на те, що там де відсутня влада закону немає сенсу говорити про будь-яку форму державного устрою. В такому суспільстві панує або хаос і анархія, або свавілля володаря-деспота. Ідеї правової держави пізніше були розвинуті представниками західноєвропейської політичної думки ХУІІ-ХУІІІ ст. (Дж.Локком, Ш.-Л.Монтеск'є, Г.В.-Ф.Гегелем).

Сам термін “правова держава” вперше було вжито у першій половині ХІХ ст. в працях німецьких правознавців (К.Вількер, Р. фон Моль та ін.).

Плідно працювали в галузі теорії правової держави українські вчені С.Оріховський-Роксолан (ХУІ ст.), Олександр і Богдан Кістяківські (ХІХ ст.-І пол. ХХ ст.) та інші.

Філософська основа правової держави була сформульована І.Кантом, який розглядав державу як об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам. Обстоюючи принцип взаємної відповідальності держави і громадян за дотримання законів, філософ стверджував, що кожний громадянин повинен мати таку саму можливість примусити володаря до точного і безумовного виконання закону, як і володар – громадянина.

Формування правової держави є загальносвітовою тенденцією. Воно вимагає послідовного втілення в практику державного врядування низки важливих принципів:

- верховенство права у всіх сферах суспільного життя; відповідальність перед законом як державних органів, так і громадських організацій та громадян;
- підзаконність державної влади, обмеженість сфери її діяльності, невтручання держави у справи громадянського суспільства;
- охорона державою невід'ємних природних прав людини та громадянських свобод, що з них випливають; визнання пріоритетності прав та інтересів особи, непорушності її честі та гідності, гарантування умов для їх захисту;
- рівність закону для всіх і рівність всіх перед законом;
- взаємна відповідальність держави і особи, правова відповідальність офіційних осіб за дії, які вони чинять від імені держави;
- поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, їх взаємна урівноваженість і відкритість;
- незалежність судів і суддів, наявність ефективної системи захисту;
- наявність ефективних форм контролю за дотриманням законів та інших нормативно-юридичних актів.

Для правової держави характерні різні принципи правової поведінки громадян і державної влади: громадянам дозволяється все, що не заборонено законом, а владним структурам, навпаки, дозволяється лише те, що прямо передбачено законом. Це означає, що за формально рівними між собою громадянами визнається право вступати у відносини, керуючись лише власною волею, а не чийось дозволами, утворювати інститути громадянського суспільства. Проте такий стан речей вимагає від громадян високого рівня правової культури, усвідомлення не тільки своїх прав, але й обов'язків, поважання прав і свобод інших громадян.

Отже, правову державу можна визначити як таку форму організації і діяльності публічно-політичної влади, яка функціонує згідно з принципом верховенства права, за якої діють усталені правові норми, встановлені у порядку, що визначений Конституцією, гарантуються права і свободи людини, владні структури не втручаються у сферу життя громадянського суспільства.

Правова держава не може існувати без громадянського суспільства. Особливість їх взаємодії за демократичного політичного режиму полягає в тому, що громадянське суспільство підпорядковує собі державу і контролює її. Зв'язок громадянського суспільства з державою, його вплив на неї ґрунтується передусім на принципах демократії. Вихідним із них є принцип народного суверенітету, який проголошує народ єдиним джерелом і верховним носієм влади у суспільстві. А це означає, що влада держави, її суверенітет похідні від суверенітету народу, що громадянське суспільство створює державу для задоволення власних потреб, а не заради неї самої, що держава не повинна бути над суспільством і покликана слугувати йому.

Становлення громадянського суспільства як історичної реальності розпочалося з зародженням капіталізму, коли буржуазія повела боротьбу проти абсолютиського одержавлення суспільного життя, жорстких меж станового феодального ладу, за вільну економічну діяльність, політичні права і свободи, демократичні форми державного правління. Виникнення громадянського суспільства пов'язується з появою громадянина як самостійного, індивідуального члена суспільства, який усвідомлює себе таким, наділений певним комплексом невідчужуваних прав і свобод і відповідає перед суспільством за всі свої дії. Переломним рубежем у становленні в країнах Західної Європи правової держави і громадянського суспільства була Велика французька революція XVIII ст., а в політико-правовому відношенні – прийнята під час її здійснення “Декларація прав людини і громадянина” (1789), яка проголошувала недоторканість природних

прав людини і прав громадянина і була своєрідним маніфестом правової держави і громадянського суспільства.

Відокремленість громадянського суспільства від держави не означає, що воно перебуває поза сферою державного впливу. Так чи інакше держава регулює всі суспільні відносини – від сімейних до політичних, однак це регулювання повинно здійснюватись на основі закону, котрий у правовій державі є результатом суспільного консенсусу, а не шляхом довільної регламентації з боку різних державних структур і посадових осіб, нерідко всупереч суспільним інтересам.

Громадянське суспільство має таку саму структуру, як і суспільство в цілому. Її складають багатоманітні суспільні відносини – економічні, соціальні, політичні, соціокультурні тощо та їх суб'єкти, за винятком держави.

Таким чином, громадянське суспільство – це сфера недержавних суспільних інститутів і відносин.

Економічною основою, фундаментом громадянського суспільства є недержавна власність на засоби виробництва. Вона може існувати в індивідуальній і колективній формах. Суб'єктами різновидів індивідуальної власності виступають індивіди та домашні (сімейні) господарства. Колективною є власність акціонерних товариств, кооперативів, релігійних і громадських об'єднань та організацій, трудових колективів різних форм господарювання. Наявність у громадян власності на засоби виробництва робить їх незалежними від держави в економічному відношенні.

Соціальну структуру громадянського суспільства складають різноманітні соціальні спільності – класові, етнічні, демографічні, професійні тощо та відносини між ними. Характерною рисою соціально-класової структури сучасного розвиненого громадянського суспільства є переважання в ній так званого середнього класу з відносно високим рівнем матеріального достатку.

Первинним соціальним осередком громадянського суспільства є сім'я. Це – заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною відповідальністю і взаємодопомогою. Вона є найбільш сталим інститутом громадянського суспільства, який зберігає певну автономію стосовно держави навіть у тотально одержавлених суспільствах.

Елементами політичної структури громадянського суспільства виступають недержавні політичні інститути, основними з яких є політичні партії, громадські організації і суспільні рухи, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації. Вони є важливими засобами впливу громадянського суспільства на державу.

Структуру духовної сфери громадянського суспільства складають соціокультурні відносини, а її елементами є школа, церква, різноманітні культурно-мистецькі заклади – тією мірою, якою вони виступають як недержавні утворення. Духовне життя громадянського суспільства характеризується ідеологічною багатоманітністю.

Формою взаємодії держави і громадянського суспільства є політичний режим як система методів і засобів здійснення політичної влади, а різні типи політичних режимів – демократичний, авторитарний і тоталітарний – є різними способами цієї взаємодії.

Партнером держави громадянське суспільство виступає лише у правовій державі за демократичного політичного режиму.

4. У кожного народу є невід'ємне природне право самостійно вирішувати власну долю, право на політичне самовизначення. Це право може бути реалізоване лише тоді, коли народ є сувереном на своїй етнічній території і коли його суверенітет захищений власною державою, бо лише така держава є гарантом національного суверенітету. Український народ як один з найбільших європейських народів, всупереч історичним обставинам, завжди прагнув реалізувати і в наш час реалізував це право.

Ранньофеодальна держава – Київська Русь почала формуватися у IX-X ст., тобто одночасно з іншими європейськими державами. В часи свого розквіту Київська, а потім Галицько-Волинська держава мала значний міжнародний авторитет та широкі міждержавні зв'язки. У результаті переможної національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького в середині XVII ст. на теренах України створюється Козацько-гетьманська держава, яка проіснувала до другої половини XVIII століття. Розвал Російської та Австро-Угорської імперій створив сприятливі умови для відродження втретє української державності. В результаті перемоги національної революції (1917-1921) утворилися Українська Народна Республіка та Західно-Українська Народна Республіка, які 22 січня 1919р. об'єдналися в єдину соборну українську державу – Українську Народну Республіку. Але при потуранні держав Антанти агресивні сусіди – Росія, Польща, Чехословаччина і Румунія знову розподілили українські землі. Проте боротьба українського народу за свою незалежність не припинилася. Свідченням цього стали визвольні змагання 1940-1950-х років, і діяльність національно-свідомої інтелігенції в шістдесятих і сімдесятих роках. Такі головні віхи боротьби українського народу за свою незалежність, що передували історичному рішенню Верховної Ради, яка 24 серпня 1991 року прийняла Акт про незалежність України. Почався новий етап у розвитку української державності.

Тема 6. Політичні партії та виборчі системи

План

1. Політичні партії: суть і роль в суспільстві та їх типологія.
2. Політичні партії в Україні.
3. Сучасні партійні системи і їх суть.

4. Вибірчі системи: їх ознаки та різновиди.

Література:

- Базовкін Є., Кремень В. Партії та громадські об'єднання України. – К., 1994.
- Білоус А. Політичні об'єднання України. – К., 2003.
- Політичні партії України / Укладачі та редактори Андрущак Г., Марченко Ю. та ін. – К., 1998.
- Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко, за ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К., 2001.
- Політологія. Підручник / За загальною редакцією Кременя В.Г., Горлача М.І. – Харків, 2001.
- Політологія: посібник для студентів вищих навчальних закладі / За ред. Бабкіної О.В., Горбатенка В.П. – К., 2004.

1. До політичного лексикону слово „партія” увійшло ще з часів Стародавнього Риму. Етимологічно поняття „партія” (від лат. *pars*) в перекладі означає частина, група, відділ. Політична партія – добровільне об'єднання людей, котрі прагнуть домогтися здійснення ідей, які вони поділяють, задоволення спільних інтересів. Це організована певним чином частина якоїсь соціальної верстви, класу, покликана висловлювати і захищати інтереси цієї спільноти, домагатися їх дотримання і виконання, бути її політичним „голосом”, „уособленням” окремих групових інтересів.

У Законі України „Про об'єднання громадян” партія визначається як „об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі”.

Феномен політичної партії досліджували такі мислителі та політичні діячі, як Г. Бюрдо, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Вашингтон, Дж. Медісон, К. фон Бойме, М. Дюверже, Дж. Лапаламбара, Дж. Сарторі, М. Вебер, Г. Моска, Дж. Брайс та ін.

Серед чинників, які викликають утворення політичних партій, такі:

- наявність у певних соціальних груп специфічних інтересів, реалізація яких вимагає утворення партій;
- різні погляди щодо політичного устрою суспільства та інших конкретних політичних питань;
- незадоволення частини суспільства своїм становищем та наявність нагальної потреби діяти, щоб змінити його;
- наявність міжнаціональних конфліктів та міжконфесійних протиріч, коли партії формуються насамперед навколо національних чи релігійних ідей.

Отже, виникнення партій не є випадковим явищем. Їхня поява зумовлена об'єктивними потребами розвитку суспільства; вони є центром кристалізації політичних інтересів, засобом контролю діяльності уряду, розвитку демократії, громадянського суспільства, формування громадської думки.

Історичний досвід показує, що партії можуть виникати на базі політичного руху або громадського об'єднання певної групи людей, перетворюючись на організацію для досягнення своєї мети шляхом розгортання політичної діяльності.

Уявлення про ту чи іншу партію дають:

- 1) мета партії – завоювання і здійснення влади окремо або в коаліції;
- 2) характер організації партії;
- 3) зміст ідеології партії;
- 4) діяльність партії щодо забезпечення соціальної бази, підтримки з боку населення.

За визначенням М. Вебера, партії у своєму розвитку пройшли три стадії: аристократичне угруповання, політичний клуб, масова партія. Проте ці стадії пройшли лише дві англійські партії – лібералів і консерваторів. Більшість політичних партій формувалися як масові.

На першому, аристократичному етапі партії були своєрідними кланами, згрупованими довкола правлячої верхівки. До них входили вибрані члени

найближчого оточення правителів. Етап політичного клубу пов'язаний з ускладненням соціально-політичної структури суспільства, виникнення плуралізму і конкуренції у сфері політики. Партії набувають чіткішої організації та ідейно-політичної побудови. З клубних структур виникло чимало буржуазних політичних партій. У другій половині ХІХ ст. у Європі виникають масові партії, які характеризуються великою кількістю членів, більшою організованістю, впливовістю на широкі верстви суспільства. Першою масовою партією було створене у 1861 р. Ліберальне товариство реєстрації виборів в Англії.

На еволюційно-історичному шляху розвитку партій можна виділити такі головні характерні етапи:

- 1) зародження нової партії в надрах старої державної, законодавчої та політичної системи як відповідна реакція на загострення протиріч у суспільстві;
- 2) боротьба партії за владу: пошук засобів, форм, методів, сил здатних дестабілізувати та дискредитувати державний лад і правлячу партію;
- 3) конструювання нового державного і законодавчого механізму: проведення кадрової політики, яка б відповідала інтересам правлячої партії;
- 4) формування матеріально-технічної бази діяльності партії та фінансових джерел її існування;
- 5) систематична розробка партією головних напрямків її діяльності з одночасним розвитком її організаційної структури, форм та методів роботи з метою запобігання загостренню протиріч.

Сучасні політичні партії характеризуються складною структурою, в якій можна, насамперед, виділити такі елементи, як: лідери партії, партійний апарат, ідеологи партії, рядові члени партії. Істотну роль у визначенні політичного впливу партії відіграє „партійний електорат”, „симпатки”, „меценати”.

У наш час стає все більш очевидною суперечлива сутність політичних партій. Як зазначав Ж. Клемансо, партії – це водночас добро і зло. „Добро –

тому, що вони є колективною силою у боротьбі за прогрес. Зло – тому, що вони рано чи пізно уподібнюються церкві з її ієрархією та дисципліною, а такі організації обмежують можливості видатних особистостей, які в колективі змушені опускатися до загального середнього рівня”. У природі політичних партій закладена вада, виявлена ще Р. Міхельсом: будучи створені як засіб досягнення соціально-групової мети, партії самі швидко стають метою самих себе: починають дбати переважно про свій добробут і успіх на виборах.

У міру перетворення держави із засобу панування у механізм узгодження інтересів соціально-економічних, національно-культурних і регіональних груп, що її складають, поступово змінюється й характер політичної партії.

Вони стають ключовим елементом демократії, рушійною силою процесів трансформаційних зрушень.

У демократичному суспільстві „західного зразка” політичні партії відіграють роль сполучної ланки між виборцями, їхніми інтересами, з одного боку, та державними установами, інституціями, де приймаються рішення, з другого. Це своєрідні канали політичної взаємодії між різними елементами „громадянського суспільства” та „правової держави”.

Важливе місце у розумінні сутності партій та оцінці їхньої ролі у житті суспільства посідає визначення функцій політичних партій.

У сучасних суспільствах політичні партії виконують такі важливі соціально значущі функції:

- виявлення, формування та обґрунтування (політичне відображення) інтересів суспільних груп;
- активізація та об’єднання великих суспільних груп;
- формування ідеології та політичних доктрин;
- участь у формуванні політичних систем, їхніх спільних принципів, компонентів;

- участь у боротьбі за владу в державі й формування програм її діяльності;
- участь у здійсненні державної влади;
- формування громадської думки;
- політичне виховання всього суспільства або його частини;
- рекрутування й соціалізація нових членів партії;
- підготовка й висунення кадрів для апарату держави, професійних спілок.

Політичні партії відрізняються одна від одної походженням, місцем і роллю в політичній системі, соціальною базою, ідеологією, програмою і т.д. На думку В. Шишюка, існують вісім параметрів, які утворюють парадигму партії:

1. Інституалізація, тобто міра „вростання” партії у політичну систему. Вона визначається багатьма чинниками, зокрема тривалістю існування партії, зміною її назви і порушення організаційного континуїтету.
2. Статус в уряді. Мається на увазі керівництво урядом або просто участь у ньому. Дуже важливим вважається національний аспект, бо чим раніше репрезентована партія за національними регіонами, тим вищий її урядовий статус, а також підтримка на виборах.
3. Соціальна підтримка. Йдеться про підтримку соціальними класами, групами, релігійними рухами, етнічними та релігійними спільнотами, міським та сільським населенням, а також окремими громадянами.
4. Політичні орієнтації (настанови) партії, наприклад, щодо власності на засоби виробництва, ролі держави в економічному плануванні, перерозподілі суспільного багатства, соціального захисту громадян, секуляризації суспільства, входження в блоки, національної інтеграції, ставлення до виборчих, громадянських прав та ін.
5. Цільова орієнтація: чи то відкрите суперництво партій, чи то обмежене суперництво з боку інших партій; підрив усієї політичної системи чи її модернізація.

6. Структурна незалежність, тобто міра автономності, життєве забезпечення (джерела доходів, джерела поповнення членів партії та лідерів, зв'язки з іншими партіями, в тому числі і з зарубіжними).
7. Внутрішня організація, тобто міра структурованості, інтенсивності відповідних зв'язків, географічна поширеність і щільність організації партії, частота зборів на місцях, зборів і з'їздів на рівні країни, інтенсивність пропаганди, міра контрольованості внутрішньопартійних груп, централізованість влади в партії.
8. Згуртованість фракцій у партії, активність членів партії в її діяльності, вимогливість до її членів, вірність доктрині, особиста відданість партійній справі.

Існують різні класифікації політичних партій, а оскільки в сучасному світі діє велика кількість різноманітних партій, то й класифікувати їх можна за різними підставами. Такий поділ певною мірою умовний, однак можна вирізнити декілька найбільш значних груп партій.

Французький політолог М. Дюверже називає партії парламентського і непарламентського походження. Для парламентських партій завоювання місця у політичних асамблеях є сутністю життя партії, для непарламентських партій, насамперед для соціал-демократичних і комуністичних, М. Дюверже називає такі головні риси, як централізм у структурі і доктринально-програмну єдність, а також те, що вони недооцінюють значення парламентської системи правління.

Американський політолог Р. Маркідіс ділить партії на авторитарні та демократичні, інтегративні та представницькі, ідеологічні та прагматичні, національні та регіональні, масові та елітарні, демократичні та олігархічні. Проте цей перелік не є вичерпним.

Досить поширеним у світі є поділ партій на кадрові і масові, запропонований М. Дюверже у праці „Політичні партії” (1951). Масові партії об'єднують велику кількість членів, організованих у первинних структурах. Між ними існує тісний постійний зв'язок. Головним джерелом їхнього

фінансування є членські внески. Головна мета у діяльності масових партій має переважно ідеологічний або виховний характер. Вони беруть активну участь у виборчому процесі. Керівництво у масових партіях належить професійним політикам, постійній професійній бюрократії.

На відміну від масових партій, кадрові партії є малочисельними. Для них характерне „аморфне членство”, відсутність механізму офіційного прийому в партію, відсутність визначеного статусу членів партії. Кадрові партії опираються на професійних політиків. Вони діють переважно під час виборчих кампаній і не через масу членів, а через групу професійних і громадських активістів, залучених до роботи в партіях, симпатиків, спонсорів. Для них характерна організаційна крихкість. Такі партії стають життєздатними головним чином з наближенням та проведенням виборів. Їх ще називають „партіями виборців”. Керівництво кадровими партіями здійснюється небагатьма професійними політиками.

Кадрова партія, за визначенням М. Дюверже, - це група відомих людей для підготовки виборів, проведення кампаній і підтримки контактів з кандидатами. Особливістю кадрових партій є необов’язковість членських внесків. Кошти партій складаються з пожертв великих монополій та окремих осіб. Демократичну та республіканську партії США М. Дюверже вважає кадровими, а комуністичну – масовою.

Наприкінці 60-х рр. ХХ ст. французький політолог Ж. Шарло та американський політолог Дж. Сарторі доповнили типологію М. Дюверже ще одним типом – партії виборців (універсальні партії). Своєю першочерговою метою такі об’єднання громадян вважають боротьбу за електорат. Вони прагнуть згуртувати довкола себе максимальну кількість громадян із найрізноманітніших соціальних груп, щоб забезпечити собі перемогу на виборах.

Іншою типологією є поділ партій на представницькі та мобілізуючі. Відмінності між ними полягають у тому, що представницька партія є виразником поглядів своїх послідовників. Із зміною їхніх поглядів

змінюється й політика партії. Головна мета мобілізуючої партії – „переробити свідомість населення”. У своїй життєдіяльності ці партії головний наголос роблять на пропаганду; перешкоджають іншим займатися контрпропагандою. Мобілізуючі партії, а до них на Заході відносять комуністичні партії та деякі партії країн „третього світу”, вважаються менш демократичними, ніж представницькі.

Демократичні партії називають плюралістичними, бо вони конкурують із іншими партіями, а тоталітарні – „монополістичними”, оскільки вони прагнуть усунути з політичної арени інші партії. Коли ж вони перебувають при владі, то прагнуть підпорядкувати своїй меті всі класи та проміжні верстви населення.

За функціональним критерієм партії можна поділити на **партії індивідуального представництва** та **партії соціальної інтеграції**. **Партія індивідуального представництва** характерна для суспільства з обмеженою політичною сферою та обмеженою формою участі. Активність її членів у процесі розв’язання практичних завдань обмежена переважно голосуванням. Партійна організація не діє у період між виборами. Її головна функція – відбір представників, які у разі обрання, користуються „вільним мандатом” і відповідальні лише перед власною совістю.

Партії соціальної інтеграції не тільки передбачають постійне членство зі сплатою внесків, а й претендують на вплив у всіх галузях повсякденного життя індивідів.

Партії поділяються за ознакою внутрішньої організації: відкриті та закриті. До закритих відносять партії з „обмеженим членством” або партії, які встановлюють суворі вимоги для тих, хто бажає вступити до неї.

Особливе місце у типології партій займають конфесійні політичні партії та рухи, які спираються на релігійно-політичні доктрини християнства, ісламу, іудаїзму. Виникають політичні групи й організації, учасники яких поділяють різні версії анархістської ідеології – від бакунінської до

анархокомуністичної. Існують об'єднання, які заявляють про свою прихильність ідеям монархії як політико-правового устрою суспільства.

2. Політичні партії в Україні є молодим інститутом, який сягає своїм корінням періоду радянської перебудови і гласності (1985-1991), радянського та дорадянського періодів і перебуває в процесі становлення. Це один з базових інститутів сучасного суспільства в Україні, без якого неможливе функціонування представницької демократії.

В сучасних умовах існуюча в Україні багатопартійність, яка почала розвиватися на рубежі 90-х рр., є важливим аспектом демократизації суспільного життя. Через партії до активної державотворчої діяльності залучається значна частина населення. Але становлення політичних партій в країні відбувається в екстремальних умовах економічної кризи, краху суспільних ідеалів, що спричиняє стрімке зростання соціальної напруженості, девальвацію в очах значної частини населення демократичних цінностей. Як наслідок, жодна з численних політичних партій в Україні не має достатнього впливу в загальнонаціональному вимірі. Головними причинами цього явища є:

- наявність старої соціальної структури, яка все ще перебуває у стані незавершеного розпаду, коли нові соціальні верстви ще остаточно не викристалізувалися через недостатні економічні мотиви і стимули їх консолідації;
- зневіра багатьох громадян у демократичних інститутах як наслідок стрімкого зниження рівня життя і зумовленого цим зубожіння більшості населення;
- відсутність в українському суспільстві сталих політичних традицій функціонування механізмів плюралістичної демократії;
- доктринальний характер більшості існуючих політичних партій, які намагаються не стільки зрозуміти і врахувати особливості посттоталітарного суспільства, скільки нав'язати йому нову доктрину соціального розвитку.

Нині в політичному житті України умовно можна виділити п'ять головних напрямків диференціації діяльності політичних партій, виходячи з їх ставлення до:

- 1) ідеї державної незалежності;
- 2) історичного періоду перебування України в складі Росії та СРСР;
- 3) самої нинішньої Росії та СНД;
- 4) форми державного устрою, організації влади і політичного режиму;
- 5) цілей, форм і методів проведення ринкових реформ.

Класифікуючи таким чином сучасні політичні партії України, можна назвати чотири основні напрямки: націонал-радикальний, націонал-демократичний, ліберально-центристський та соціал-комуністичний.

Характеризуючи програмні настанови та практичну політику націонал-радикалів та націонал-демократів, треба наголосити, що головним спрямуванням їхньої діяльності є ідея розбудови незалежної держави і все, що з цим пов'язане. Як свідчить навіть невеликий досвід практичної політичної діяльності цих партій, саме державотворчій ідеї вони схильні підпорядковувати інші сфери суспільного життя. А відокремити націонал-радикалів від націонал-центристів можна за методами, якими вони користуються у своїй діяльності.

Так, до націонал-радикалів належить Всеукраїнське об'єднання „Державна самостійність України” (ДСУ), Конгрес українських націоналістів (КУН), Українська консервативна республіканська і Національна консервативна партії (УКРП і УНКП), Організація українських націоналістів в Україні (ОУНУ), Українська національна асамблея (УНА), Українська народна самооборона (УНСО) і т.д. Для цих партій і рухів домінуючою є ідеологія інтегрального націоналізму, для якої характерні крайні вияви „етнічного патріотизму”. Головним для націонал-радикалів є розбудова незалежної Української держави. Державотворчій ідеї вони підпорядковують

ую свою діяльність, а методи досягнення цієї мети вибираються, звичайно, найрадикальніші.

Як в інших політичних напрямках, у націонал-радикальному є партії і політичні організації, налаштовані більш помірковано. Такими, очевидно, можна назвати ДСУ, Організацію українських націоналістів в Україні, Українську консервативну республіканську партію. Ці політичні сили виступають за створення та розбудову на етнічних українських землях сильної незалежної унітарної держави з громадянським суспільством та розвинутою багатопартійністю, де права людини гарантувалися б державою. Вони прихильники розвинутих ринкових відносин, проведення політики мінімуму одержавлення й максимум приватизації за справедливих стартових умов (дещо меншу активність виявляють такі об'єднання, як ДСУ та ОУН в Україні).

До націонал-демократів можна віднести Народний Рух України (НРУ), Українську республіканську партію (УРП), Демократичну партію України (ДПУ), Українську селянську демократичну партію (УСДП), Християнсько-демократичну партію України (ХДПУ). До цих же партій у найбільш принципових питаннях усе частіше приєднується Партія демократичного відродження України (ПДВУ) і Соціал-демократична партія України (СДПУ). Історично об'єднання політичних сил націонал-центриського спрямування відбулося з утворенням Народного руху України (вересень 1989 року). До проголошення незалежності та виборів Президента України (1 грудня 1991 року) блок діяв у системі Руху, об'єднуючись на ґрунті боротьби за національну, демократичну державу. Після перемоги на виборах Л. Кравчука і необхідності визначення стратегії державотворення, в період становлення Української держави виникло два напрямки: національно-державницький, котрий орієнтувався на підтримку Президента як гаранта нової держави (ДемПУ, УРП), та націонал-демократичний, центриський, що задекларував статус опозиції (Рух).

До партій ліберально-центристського політичного спрямування належать Ліберальна партія України (ЛПУ), Народно-демократична партія (НДП), Партія праці України (ППУ), Українська партія солідарності і соціальної справедливості (УПССС), Аграрна партія України (АПУ) та ін.

Найбільш впливовою політичною партією цього блоку є Народно-демократична партія України (НДП). Партія у своїх програмних настановах проголошує розвиток соціально орієнтованої економіки ринкового типу, що забезпечує стійкі темпи зростання та економічну рівновагу.

До політичних партій комуністичного та соціал-демократичного спрямування належать Комуністична партія України (КПУ), Соціалістична партія України (СПУ), Селянська партія України (СелПУ), Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ).

Україні не вдається поєднати вступ у багатопартійність з формуванням масових партій. По-перше, самі партії спочатку створювалися переважно як партії опозиційні, джерела деяких сягають підпільного дисиденства. По-друге, Україна розколота і ідеологічно, і релігійно.

З вищесказаного випливає, що в Україні процес становлення багатопартійності ще триває. За останніми даними в Україні зареєстровано 127 політичних партій.

3. Здійснюючи взаємозв'язок між громадянами і державою, партії вступають у контакт не тільки з органами влади, але й одна з одною. Для позначення способу цього взаємозв'язку партій використовується термін „партійна система”. У найбільш загальному вигляді партійна система – це політична структура, що утворюється із сукупності політичних партій різних типів з їхніми стійкими зв'язками і взаємовідносинами між собою, а також з державою та іншими інститутами влади.

Для визначення типу партійної системи нерідко використовується кількісний критерій (одно-, дво- і багатопартійної системи). До кількісного критерію часто додають такі показники, як наявність або відсутність

домінуючої партії або здатність до укладення союзів, рівень змагальності між партіями.

Залежно від кількості партій, що реально претендують на владу, виділяють такі типи партійних систем.

Однопартійні системи виключають можливість існування якихось інших партій і передбачають злиття партійного і державного керівництва. Подібна модель характерна для тоталітарних і частково авторитарних режимів. Їм характерне конституційне закріплення керівної ролі однієї партії. Сьогодні – це Куба, Монголія, Заїр, Албанія.

„Уявна” багатопартійність (квазібагатопартійність). Це означає, що реальна влада зосереджена в руках однієї партії при формальному дозволі діяльності інших партій. Так, не дивлячись на те, що в Китаї, крім комуністичної партії, існує ще вісім партій, всі вони визнають керівну роль КПК. Інша назва цієї системи – „система з партією-гегемоном”. Крім Китаю до такого типу відноситься ще й Мексика.

Партійна система з домінуючою партією передбачає існування кількох партій, одна з яких упродовж тривалого часу перемагає на виборах і одноосібно формує уряд. Сюди відноситься Японія, Індія в окремі періоди своєї історії.

Біпартизм або двопартійна система (США, Канада, Великобританія). Це така партійна система, в якій визначальну роль відіграють дві основні політичні партії, що, перемагаючи на виборах, змінюють одна одну при владі. Біпартизм не виключає існування інших партій, проте справжнє суперництво за владу ведеться між двома основними партіями, а жодна з інших партій не бере реальної участі в управлінні державою. Для біпартизму характерна відносна рівновага двох основних партій, існування сильної опозиції партії, що зазнала поразки на виборах. Перемога на виборах однієї з партій забезпечує однорідну і стабільну парламентську більшість. Така система оптимально зближує інтереси партії та держави, забезпечує стабільність уряду, оскільки дозволяє йому функціонувати протягом усього

строку повноважень парламенту. Такій партійній системі не загрожують коаліційні кризи, вона також зменшує ймовірність урядових криз і підтримує громадянську злагоду, оскільки виборці, що віддали голоси партії, яка зазнала поразки, зберігають надію на реванш під час наступних виборів.

Система „двох з половиною партій”. Від попередньої вона відрізняється тим, що одна з двох провідних партій країни, перемігши на виборах, може сформувати уряд, лише блокуючись з третьою, менш сильною партією. Така модель існує в Німеччині.

Залежно від характеру суперництва між партіями багатопартійні системи, в свою чергу, поділяються на такі:

- помірно багатопартійні системи (Бельгія, Нідерланди), які відрізняються від інших орієнтованістю всіх існуючих партій на співробітництво, невеликими ідеологічними відмінностями між партіями;
- поляризовані багатопартійні системи, для яких характерно значне ідеологічне розмежування між партіями за шкалою „ліві-праві”, відсутність сильних центристських партій, а також прагнення до укладення недовговічних партійних союзів, які дозволяють формувати уряд;
- автономізовані системи (Болівія, Малайзія), які передбачають наявність значної кількості слабо пов'язаних між собою і з населенням партій (від тридцяти до двохсот), ізолюваність партій від влади і відсутність у них важелів впливу на владу.

Крім того залежно від характеру союзів, що укладаються між партіями, багатопартійність може бути:

- **блоковою**, коли близькі за ідеологією партії об'єднуються в блоки і йдуть на вибори зі спільними кандидатами і спільною програмою. Наприклад, у Франції існує двоблоковість, коли на президентські вибори партії йдуть двома блоками – лівим і правим.
- **коаліційною**, близької до поляризованої багатопартійності. Ні одна з партій не має більшості в парламенті, достатньої для того, щоб самостійно

впливати на склад кабінету міністрів, що формується. Тільки союз з іншими партійними фракціями дозволяє сформувати коаліційний уряд.

У демократичних країнах домінують дво- і багатопартійні системи. Увагу політологів притягує питання про переваги і недоліки кожної з систем.

З одного боку, **багатопартійна система** відображає широкий політичний спектр суспільства, демонструє реальні відносини змагальності, але з іншого – для неї **притаманні суттєві мінуси**:

- призводить до надмірної сегментації електорального поля під час виборів. Велика кількість партій і блоків, що беруть участь у виборах, ще не є гарантією більш широкого представництва інтересів різних груп у парламенті. Так, наприклад, результати виборів до Верховної Ради показують зворотну залежність: чим більше партій і блоків було подано для голосування, тим менша їх кількість зуміла перебороти виборчий поріг, необхідний для отримання депутатських місць;

- надмірна фрагментація політичних сил у парламенті ускладнює проблему формування стабільного і ефективного Кабінету міністрів;

- сприяє появі феномену „безвідповідальної опозиції”, не маючи можливості прийти в законодавчий орган, дрібні партії можуть роздавати популістські обіцянки, знаючи, що відповідати за них не прийдеться. Тим самим подібні партії сприяють радикалізації настроїв у суспільстві.

У свою чергу **двопартійна система** забезпечує велику стійкість політичного життя: стабільний однопартійний уряд, домінування протягом довгого часу єдиного політичного курсу. Але й практика функціонування цієї системи викликає критику з боку громадськості тих країн, де вона поширена. Її **негативними моментами** є практично монопольне становище двох партій на політичному просторі (в структурах влади, у виборчій політиці), оскільки практично неможливими є серйозні претензії на владу з боку третьої партії. Провідні партії можуть сприяти прийняттю таких виборчих правил, які б „працювали” тільки на ці партії.

Політична практика свідчить, що у суспільствах з політичною та економічною стабільністю існує тенденція до зменшення кількості партійних блоків та партій. Останні сприяють концентрації політичних сил у відносно невеликій кількості партій та їх блоків, хоча це, звичайно, надто складний процес, який залежить від багатьох чинників: політичної культури, традиції, ментальності та ін.

Серед факторів, які визначають тип партійної системи (історичні традиції, особливості соціальної структури, ступінь фрагментарності політичних орієнтацій, законодавство, що регламентує реєстрацію і діяльність партій, президентська або парламентська форма правління) найбільше значення має виборча система. Про це мова піде у наступному питанні.

4. Виборча система у вузькому розумінні цього терміну – це спосіб розподілу місць в органах державної влади між кандидатами залежно від результатів голосування виборців. В різних країнах виборчі системи будуть відрізнятися за багатьма параметрами. Ця різноманітність визначається історичними, культурними особливостями, а також політичними завданнями.

Можна виділити такі види виборчих систем: **мажоритарна, пропорційна, змішана.**

Мажоритарна виборча система (франц. *majoritaire* – заснований на більшості, від *majorite* – більшість). В основі мажоритарної системи лежить принцип більшості (переможцем на виборах вважається кандидат, який набрав найбільше голосів). Виборчі округи тут є одномандатними, тобто від кожного округу обирається один депутат. Мажоритарна система має свої різновиди. При мажоритарній системі (простій) більшості обраним вважається той кандидат, який отримав голосів виборців більше, ніж будь-який з його суперників. Система проста, тому що забезпечує перемогу одній партії (кандидата) навіть при мінімальній перевазі. Але може трапитися так, що за партію, яка перемогла, проголосує меншість виборців (решту голосів

заберуть інші партії), і уряд, який сформує ця партія, не буде користуватися підтримкою більшості громадян. В теперішній час ця система використовується у США, Канаді, Великобританії, Новій Зеландії тощо.

Мажоритарна система **абсолютної більшості** передбачає, що вибраним є той кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, які брали участь у голосуванні (50 % плюс один голос).

У світовій практиці зустрічається кілька різновидів цієї системи:

- система двох турів. Якщо жоден з кандидатів не набрав більше половини голосів виборців проводиться другий тур виборів, в якому, як правило, беруть участь два кандидати, які домоглися кращих результатів, що дозволяє одному з них отримати більшість голосів (абсолютне або відносне);
- альтернативне голосування. Використовується при виборах у нижню палату парламенту Австралії. В одномандатному окрузі виборець голосує за кількох кандидатів, відзначаючи цифрами (1, 2, 3 тощо) навпроти прізвищ тих, кому віддається найбільша перевага (рейтингове голосування). Якщо жоден з кандидатів не отримує абсолютної більшості, з подальшого підрахунку виключаються кандидати з найменшими першими перевагами, а голоси, подані за них, передаються кандидатам других переваг. Потім виключаються кандидати з найменшою кількістю перших і других переваг. Перерозподіл голосів відбувається до того часу, поки один з кандидатів не набере абсолютну кількість голосів.

Дуже рідко використовується мажоритарна система кваліфікованої більшості, коли потребується підтримка двох третіх або трьох четвертих від загальної кількості поданих голосів (знайшла застосування у Чилі при виборі депутатів парламенту).

Пропорційна система передбачає голосування за списками партій, що означає виділення багатомандатного округу (округом є вся територія країни) або кілька округів. Це найбільш поширена система (країни Латинської Америки, Бельгія, Швеція, Україна тощо). Зміст цієї системи полягає в тому, щоб кожна партія отримувала у парламенті кількість мандатів, пропорційну

кількості поданих за неї голосів. При всій демократичності у цій системі є один недолік. Вона гарантує представництво навіть дрібних партій, що при парламентській чи змішаній формах правління створює проблеми з формуванням уряду. Таке стає можливим, коли жодна партія не має у парламенті абсолютної більшості або не може її створити, не вступивши в коаліцію з іншими партіями. В багатьох країнах намагаються згладити цей недолік, а також надлишкову фрагментацію партій, вводячи „виборчий поріг” (бар’єр) – найменша кількість голосів, необхідна для обрання одного депутата. Як правило, в різних країнах це від 1 % (Ізраїль) до 5 % (Швеція, ФРН) і навіть 10 % (Туреччина). Існує багато варіантів пропорційної системи голосування:

- система із загальнонаціональним партійним списком (Ізраїль, Нідерланди, Україна). Голосування відбувається у масштабі всієї країни в межах єдиного загальнонаціонального округу;
- система з регіональними партійними списками передбачає формування кількох округів (Австрія, Скандинавські країни, Іспанія, Греція тощо);
- система з закритим списком: виборець голосує за партію і не може виразити свою перевагу окремим кандидатам, занесеним у партійний список. Кандидати у партійному списку розташовуються у порядку убутної важливості, і ті, що розташовані у кінці списку мають менше шансів на перемогу;
- система з відкритим списком дозволяє голосувати за партію і виразити перевагу комусь з її кандидатів, тобто виборці можуть змінити розташування кандидатів у списку (преференційоване голосування). Робиться це різними способами: виборець ставить хрестик навпроти прізвищ кандидатів, яких він хотів би бачити (Бельгія); вписує прізвища кандидатів у бюлетень (Італія); розташовує кандидатів за ступенем значущості (Швейцарія, Люксембург тощо).

Ідеальної виборчої системи не існує. Кожна з них має свої плюси й мінуси.

Прибічники використання традиційних різновидів мажоритарної системи голосування серед головних її недоліків виділяють такі:

- не відображає реального становища політичних сил в країні і не забезпечує їхнього адекватного представництва у парламенті. В першу чергу це поширюється на систему голосування в один тур, коли переміжною стороною є кандидат, що набрав менше половини голосів від загальної їх кількості. Але навіть якщо одна сторона набирає 52 % проблема зберігається – 48 % виборців будуть позбавлені представництва. Бувають випадки, коли „пропадають” до двох третіх голосів, поданих за кандидатів, що не пройшли. Подібна ситуація може виступати джерелом потенційних політичних конфліктів і сприяти активізації непарламентських методів боротьби з боку сторони, яка програла;
- породжує диспропорції між набраними голосами і отриманими мандатами. Наприклад, у 1997 р. на парламентських виборах у Великобританії лейбористи отримали 64 % мандатів, при цьому за них проголосувало лише 44 % виборців, консерватори отримали відповідно 31 % голосів і 25 % мандатів, ліберальні демократи – 17 % голосів і всього 7 % місць;
- встановлює залежність результатів голосування від нарізання округів, що може створити „спокусу” махінацій з визначення їх кордонів і чисельністю виборців для отримання виборчої вигоди;
- можливість переважання регіональних (місцевих) інтересів над загальнонаціональними;
- призводить до подорожчання виборчого процесу при необхідності проведення другого туру.

До позитивних моментів пропорційної системи виборів відносять такі:

- забезпечує більш адекватне представництво політичних сил;
- скорочує кількість „неврахованих” голосів виборців. Навіть при використанні виборчого бар'єру рідко буває, щоб виявилось неврахованими

більше однієї четвертої голосів, і ще рідше ця кількість наближається до однієї другої;

- дозволяє забезпечити представництво меншостям (наприклад, етнічним, релігійним);
- стимулює створення партій і розвиток політичного плюралізму.

Але у цієї системи є слабкі сторони:

- слабкий зв'язок кандидата у депутати з виборцями;
- залежність депутата від партійної фракції у парламенті;
- породжує більшу кількість фракцій у парламенті, що змагаються між собою і як наслідок – негативно впливає на стабільність роботи останнього;
- сприяє формуванню (при парламентській і змішаній формах правління) коаліційних урядів, які інколи бувають менш ефективними і стабільними, ніж однопартійні уряди;
- потенційно збільшує вплив партійної еліти при формуванні виборчих списків, особливо якщо використовується система з закритим списком.

В політології активно обговорюється питання про вплив систем голосування на конфігурацію партійної системи країни і характер міжпартійних взаємовідносин.

Західний політолог Р. Кац, проводячи дослідження у Великобританії, Ірландії та Італії, прийшов до таких висновків:

- пропорційне представництво сприяє прояву з боку партій більш ідеологізованих і радикальних позицій з політичних питань, ніж в умовах відносної більшості;
- у двохпартійних системах ідеологічні позиції партій поступово наближаються;
- партії, які конкурують в малих округах, будуть переважно орієнтуватися на персоналії лідера і патронаж, а партії, що конкурують у великих округах, будуть схильні до проблемної орієнтації.

Французький політолог М. Дюверже вивів закономірність, яка отримала назву „закону М. Дюверже”. Згідно з цим законом, мажоритарна

система відносної більшості сприяє становленню двопалатної системи (чергування двох великих партій при владі). Пояснюється це тим, що виборці будуть прагнути до „корисного” (стратегічного) голосування, тобто голосування за великі партії, які мають шанси на успіх, розуміючи, що голоси, подані за дрібні партії, „пропадутъ”. В цьому проявляється своєрідний „психологічний ефект” виборчої системи. Дрібні партії або приречені на постійну поразку, або змушені об’єднуватися з однією з партій – „фаворитів”. Мажоритарна система у два тури сприяє появі численних та відносно стабільних партій, які залежать одна від одної. Пропорційне представництво сприяє форсуванню багатопартійності, що складається з самостійних і стабільних партій з жорсткою структурою. Помічена М. Дюверже закономірність не є абсолютною і передбачає виключення.

Третім різновидом виборчої системи є змішана, яка є тією чи іншою комбінацією мажоритарної та пропорційної виборчих систем. Найпростішим і найпоширеним варіантом такої комбінації є так зване „лінійне змішування”, за якого визначена законом про вибори частина депутатів обирається за мажоритарною системою, а інша частина – за пропорційною. Класичним прикладом застосування змішаної виборчої системи є виборча система у Німеччині, де 50 % депутатів Бундестагу обираються за партійними списками, а 50 % - на основі мажоритарної системи відносної більшості.

Змішана виборча система є засобом компромісу між необхідністю забезпечити стабільність уряду й ефективність роботи парламенту і потребою демократичного представництва різних політичних сил. Критики змішаної виборчої системи вважають головною її вадою різні правила обрання для депутатів, які працюючи в представницькому органі, мають однакові права.

Тема 7. Політична еліта і лідерство

План

1. Поняття і особливості політичних еліт як суб'єктів політики та їх теоретичне обґрунтування.
2. Функції і типологія політичних еліт.
3. Сутність, зміст, функції політичного лідерства та його типологія.
4. Проблеми становлення політичної еліти та політичного лідерства в Україні.

Література:

- Головатий М.Ф. Мистецтво політичної діяльності. Навч. посібн.- К.: МАУП, 2002. - с.44-66.
- Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і політичне лідерство. - Львів, 1995.
- Кухта Б. Політичний лідер. - Львів, 2000.
- Рудич Ф.М. Політологія: Підручник.-К.:Либідь, 2004. - с.165-171.

Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. - К., 1999.

Політологія. Підручник / За науковою редакцією Антоніни Колодій. - К., Ельга -Н, Ніка-Центр, 2000.

Політична еліта України: Чи здатна вона виконати свою суспільну місію на сучасному етапі? // Дзеркало тижня, №44 (469), 15 листопада 2003р. – С. 8-15.

1. За своєю суттю влада поділяє людей на тих, **хто** керує і управляє, і **тих** ким керують і управляють. Звичайно, що перших є небагато, - меншість, других – більшість. На зламі XIX та XX століть дана меншість була названа французьким словом „eliet”- що означає „кращі”, „вибрані”, і під цим терміном розуміють провідні верстви в суспільстві, які здійснюють керівництво в певних галузях суспільного життя, тобто еліти є групами, що займають найвищі позиції у суспільстві або в його окремих сферах, становлячи їх „верхівку”. В політології поняття „еліта” має багато визначень, серед яких можна виокремити наступні:

- Найбільш активні в політичному відношенні люди, орієнтовані на владу, так звана організована меншість суспільства (Г.Моска);
- Люди які володіють позиціями влади (А.Етціоні), формальною владою в організаціях та інституціях, визначаючи суспільне життя (Т.Дойч);
- Особи, які користуються у суспільстві найбільшим престижем, багатством, статусом (Г.Лассуелл);
- Меншину, яка здійснює найважливіші функції у суспільстві, має найвищу вагу та вплив (С.Келлер);
- Люди, які мають інтелектуальну чи моральну перевагу над людською масою, володіють найвищим почуттям відповідальності (Х. Ортега-і-Гассет);
- Люди які володіють харизмою (М.Вебер);
- Творча меншість на противагу нетворчій більшості (А. Тойнбі).

Таким чином, підходи західних вчених до спроби визначення терміну „еліта” доволі різні, але в цілому в них можна визначити два напрями: **ціннісний** та **структурно-функціональний**. **Перший** пояснює існування еліти (моральною, інтелектуальною і т.д.) перевагою одних людей над іншими, **другий** – винятковою важливістю функцій управління, які визначають виключність ролі людей, які їх виконують. Різноманіття концепцій дослідження еліт в політології свідчить про їх важливе значення в суспільстві. Якщо однією з центральних проблем політології є проблема **влади**, то відповідно не менш **важливою проблемою є те, кому ця влада належить, хто її здійснює і в чіїх інтересах – особистих, групових, чи класових** її використовує. Американський вчений Г.Лассуелл взагалі вважав, що вивчення політики – це вивчення впливу та впливових осіб.

Залежно від того, які функції здійснює еліта у суспільстві, її поділяють на **господарську, духовно-інтелектуальну і політичну**. До господарської еліти належать визначні підприємці і менеджери, до духовно-інтелектуальної – провідні вчені, діячі культури, священнослужителі, до політичної – державні і політичні діячі. Цю інтегровану сукупність еліт всіх суспільних сфер називають **національною** елітою. За своєю структурою, джерелами формування національна еліта неоднорідна, але за ціллю своєї діяльності вона є однорідною, тому що свідомо чи несвідомо працює на утвердження і розвиток національної держави, формування політичної нації як спільноти усіх громадян, що проживають у даній державі. Наявність розвиненої національної еліти є запорукою успіхів як націю-так-і державотворення.

Важливою частиною національної еліти є **політична** еліта, яка відображає владно-політичну диференціацію суспільства. Вона складається з людей причетних до здійснення влади, політичного впливу, виконує роль політичного провідника нації. Отже **політична еліта – це організована група, яка бере безпосередню участь у прийнятті та здійсненні політичних рішень, пов’язаних з використанням державної влади або**

впливом на неї. Історію політичної еліти будь-якої нації можна розглядати як історію національної держави і навпаки.

Першою історичною формою еліти можна вважати античну **аристократію**, другою – середньовічне **дворянство**, що виросло з військового рицарства. Нові часи, науково-промислова та соціально-політичні революції змінили природу і політичне становище дворянства, на зміну йому в промислових державах (Англиї, Голландії, Франції), в правлячу еліту приходять представники третього стану – **буржуазії**, головним джерелом формування еліти стають гроші. Водночас науково-технічний прогрес, подальше ускладнення усіх сфер життєдіяльності суспільства, висувують поряд з фінансово-промисловою елітою і духовну, наукову еліту, тобто поряд з грішми, знання стають джерелом формування еліти.

Перші спроби науково-теоретичного осмислення феномену елітизму сягають в політичну думку Стародавнього світу. Стародавні мислителі усвідомлювали, що народ сам не здатний управляти державою і що історію творять представники панівних верств. Китайський філософ Конфуцій вирізняв в суспільстві дві основні норми поведінки – одна для „вибраних”, інша для народу, що мусить підкорятися. Пізніше ці ідеї знайшли своє обґрунтування у Платона, Макіавеллі, Карлейля, Ніцше.

Перші концепції еліт в сучасному розумінні з’явилися наприкінці ХІХ – початку ХХ століття, в роботах італійських вчених Гаetano Моски, Вільфредо Парето, німецького соціолога Роберта Міхельса. Пізніше сукупність соціально-політичних концепцій, в яких стверджується, що однією з головних складових частин будь-якої соціальної структури є вищі, привілейовані прошарки, меншини, які управляють і панують над усім суспільством, вчені визначили через загальне поняття „**теорія еліти**”. Розглянемо найголовніші з них.

Г. Моска (1858-1941) - поділяв суспільство на панівну меншість (еліту) і політично залежну більшість (масу). Такий розподіл, вважав він, є необхідний, саме правляча меншість визначає історичний процес. Влада

меншості над більшістю досягається завдяки кращій організованості першої. Народовладдя, реальна демократія, соціалізм, за Московією – утопія, несумісні з законами суспільного розвитку і людською природою. Влада може бути від народу, для народу, але ніколи владою самого народу. Соціальна стабільність без оновлення еліти неможлива. На думку вченого, будь-яка еліта має тенденцію до перетворення на „закриту” спадкову, що приводить до її відчуження від мас. Запобігти цьому можуть лише вільні дискусії у суспільстві, які спонукають „політичний” клас до оновлення, а при потребі, якщо він не відповідає інтересам держави, і до усунення.

В.Паретто (1848-1923) обґрунтував свою елітарну теорію біопсихічними якостями людей. Згідно з його концепцією, люди від природи наділені схильністю до маніпулювання, хитрощів і обману (таких людей він назвав „лисими”), а бо ж здатністю до застосування насильства („леви”). Відповідно до цього існує два типи суспільно-політичного правління, які послідовно змінюють один одного. Якщо правляча еліта не займається цілеспрямованим самооновленням, тоді вона деградує, що веде до соціальної революції, сутність якої, за Парето, полягає в оновленні персонального складу керівництва суспільством.

Р.Міхельс (1876-1936) – дослідив соціальні механізми, які породжують елітарність суспільства і вивів так звану теорію „залізного закону олігархії”, сутність якого в тому, що створення великих організацій індивідів веде до їхньої олігархізації і формування еліти. Людське суспільство не може існувати без великих організацій, керівництво яких здійснює обмежене коло осіб. Це зумовлено необхідністю досягнення ефективності діяльності тих чи інших організацій, яка в свою чергу потребує керівного ядра і апарату, які в кінцевому результаті виходять з-під контролю рядових членів, підпорядковують політику власним інтересам, турбуючись лише про збереження свого привілейованого становища. Маса ж, через свою низьку компетенцію та активність, залишаються індіферентними до політичної

діяльності. Таким чином, за Міхельсом, навіть демократичним суспільством завжди фактично править олігархічна група.

Дані концепції, не зважаючи на ряд відмінностей, мають ряд спільного:

- елітарність будь-якого суспільства;
- особливі психологічні якості;
- усвідомлення своєї винятковості;
- незмінність владних відносин між елітою і простим народом;
- конкурентність і зміна еліт в ході боротьби за владу.

Поряд з даними концепціями в сучасній західній політології існують ряд інших елітарних теорій:

Ціннісні теорії еліт (Х.Ортега- і – Гассет, М.Бердяев) – розглядають еліту як найбільшу продуктивну й ініціативну частину населення, наділену високими моральними якостями, джерело формування якої – природній відбір в суспільстві, висування з маси найактивніших і найбільш підготовлених інтелектуально представників.

Елітарні теорії демократії (Р.Даль, С.Ліпсет, Л.Зіглер). Еліта розглядається як група, покликана не лише управляти, але й оберігати суспільство від неконтрольованого тиску і неврівноваженості мас.

Плюралістичні теорії еліт (О.Штамер, Д.Рісмен) – визначають множинність еліт. Еліти поділяються на професійні, регіональні, релігійні та інші, кожна з яких покликана виражати інтереси своїх груп і жодна з яких не здатна домінувати в усіх сферах суспільної діяльності. Згідно з цими теоріями, за допомогою демократичних механізмів (вибори, референдуми, опитування, преса) можна втримати еліти під впливом мас.

Ліволіберальні концепції (Ч.Міллс, Р.Мілібанд) – ґрунтується на таких положеннях:

- головний чинник в утворенні еліт – не ціннісні якості представників певної еліти, а володіння командними позиціями, керівними постами;

➤ еліта, що здійснює владу в суспільстві включає до себе вищі прошарки фінансово-промислових кіл, армії, інтелектуалів. Між елітою і масою існують значні відмінності, реальних шансів займати високі посади в представництві народу майже немає;

➤ головна функція еліти в суспільстві – забезпечення власного панування. Проаналізувавши дані концепції, можна зробити висновок: **політична еліта – це керівна верства державних органів, місцевого самоврядування, політичних партій, груп тиску, а також представників інших еліт (господарської, духовно-інтелектуальної), що беруть участь у прийнятті та організації виконання політичних рішень.** Існування політичної еліти обумовлено наступними факторами:

➤ психологічними особливостями людей, їх неоднаковими здібностями, можливостями і бажанням приймати участь у політиці;

➤ законами розподілу праці, які вимагають професіоналізму в управлінні, певної спеціалізації;

➤ високої соціальної значимості управлінської праці і її відповідної стимуляції;

➤ широкими можливостями використання управлінської діяльності для одержання соціальних привілеїв;

➤ фактичною неможливістю здійснення всезагального контролю за політичними керівниками;

➤ політичною пасивністю широких мас населення, інтереси яких в основному знаходяться поза політикою.

Політичній еліті притаманно ряд характерних рис:

➤ право висувати із свого середовища політичних лідерів;

➤ привілейоване становище і право на це;

➤ закритість або напівзакритість для „інородців” (вихідців із інших соціальних прошарків);

➤ психологія переваги;

➤ доступ до закритої інформації.

В цілому еліта характеризується за двома основними критеріями: **формальним** – офіційним становищем, що його посідають певні особи, та **ціннісним** – за суспільним авторитетом, що його здобули особи, незалежно від їх формального (офіційного) статусу. Що стосується політичної еліти, то ці критерії можна співставити так: **політична еліта за формальною ознакою** – це ті, **хто править**; за **ціннісною** – ті **хто гідний правити**. В ідеалі ці критерії повинні співпадати, суть і мета демократії полягають саме в наближенні суспільства до цього ідеалу, щоб з одного боку правили ті **хто гідний правити**, з іншого – щоб ті **хто гідний правити**, **отримали** таку можливість.

2. Політична еліта виконує ряд важливих функцій:

1. **Функцію керівництва і управління.** Ця функція впливає з природи еліти, її призначення – керувати і управляти суспільством.

2. **Стратегічну функцію**, яка тісно пов'язана з першою, так як еліта водночас, формулює стратегію політичного режиму, держави. Еліта формулює ідеали, найважливіші цілі розвитку нації та шляхи, методи їх реалізації.

3. **Організаторську**, яка полягає в тому, що еліта, будучи саме організованою групою, мобілізує через управлінські інституції маси на виконання прийнятих політичних рішень.

4. **Інтеграційну функцію.** Еліта укріплює стабільність і єдність суспільства, з'єднує всі верстви, і групи суспільства, залагоджує конфлікти в середині системи.

5. **Регулятивну функцію**, суть якої полягає в регуляції політичних, соціально-економічних відносин у суспільстві.

Критеріями ефективної діяльності політичної еліти є наступні:

- досягнутий рівень прогресу та добробуту народу;
- політична стабільність суспільства;
- національна безпека;

➤ оптимальне співвідношення між громадянським суспільством і державою.

На основі певних елітарних тенденцій, в умовах конкретно історичного суспільства, політичного режиму можна виділити **критерії** типологізації політичних еліт.

1. За відношенням до влади – **правляча і опозиційна** (контреліта). Мета першої – утримувати владу, другої – відвойовувати.

2. За способом формування – **відкриті і закриті**. До відкритого типу належать еліти, які поповнюються за рахунок як вихідців із різних елітних груп, так і соціальних низів, основними критеріями добору для відкритої еліти є особисті досягнення в різних сферах життя суспільства, високі професійні і моральні якості. Для закритих еліт характерне поповнення з власного середовища, не на підставі особистих якостей, а завдяки відданості системі, прихильності вищого керівництва.

3. За способом отримання і збереження влади еліти поділяють на: **легітимні і нелегітимні**. Легітимні – еліти які отримали владу при добровільній підтримці мас, а нелегітимні ті, що панують над більшістю з допомогою примусу, насильства, ідеології.

4. За здатністю стабілізувати і інтегрувати суспільство – **фрагментовані, нормативно-фрагментовані, ідеологічно-інтегровані**.

Фрагментовані еліти володіють низьким рівнем структурної інтеграції, невеликою здатністю до консенсусу з приводу вибору та збереження основних суспільних цінностей і норм, не забезпечують стабільності суспільства. Нормативно-інтегровані еліти відзначаються високим рівнем консенсусу в основних правилах політичної і суспільної діяльності. Методом діяльності таких еліт найчастіше є компроміс, проголошення вартості суспільної злагоди і єдності. Ідеологічно-інтегровані еліти також забезпечують суспільству стабільність, але завдяки нав'язаному більшості системних вартостей, норм, жорсткому партійному і поліційному контролю за їх дотриманням, що регламентує громадсько-політичну діяльність.

5. За ідеологічними цінностями і способом реалізації влади на **демократичні, ліберальні, тоталітарні, авторитарні**.

6. За видами політичної діяльності – **державну** (адміністративна і представницька), **муніципальну, партійну і громадських організацій, груп тиску**.

7. За місцем в елітарній ієрархії – **вищу**, яка безпосередньо приймає стратегічні рішення, що визначають розвиток суспільства, і **середню** (службовці, вчені, інтелектуали), яка впливає на прийняття рішень. Таким чином, елітарна природа здійснення управління суспільними процесами є незаперечним фактом, доведеним історично.

Політичний розвиток залежить і тісно пов'язаний із системою формування і змін політичних еліт, їх відбору (**рекрутування**). Існують дві основні системи рекрутування еліт: **антрепренерська** (підприємницька) і **система гільдій** (корпоративна). Зазначимо, що ці системи виділені досить умовно, в реальності використовується їх різне поєднання.

За **антрепренерською** системою відбір здійснюється відкритою конкуренцією на пости. Рекрутація відбувається на основі виборів і вона орієнтована на особисті якості кандидата, його вміння подобатись людям. Для неї характерна відкритість, широкі можливості для представників будь-яких суспільних груп претендувати на займання провідних позицій. Тут ідуть ринкові змагання претендентів, політичних партій, насамперед їх лідерів, професіоналів, менеджерів тощо. Велике значення мають особисті якості претендентів, їх активність, уміння знайти підтримку широкої аудиторії, вміння привабити її своїми ідеями, програмами. Дана система орієнтована на талановитих людей, відкритих для нових ідей, молоді, носить динамічний характер, притаманна для країн стабільної демократії. Однак вона не позбавлена і недоліків, зокрема це значна ймовірність ризику, непрофесіоналізму в політиці, непрогнозованості поведінки кандидатів після того як вони досягли мети, схильність лідерів до надмірного захоплення зовнішнім ефектом, своїм іміджем, а не рідко і популізмом.

Система гільдій (від лат. „Gilde” – корпорація) має історичні традиції, є консервативною і майже позбавлена конкуренції. Для неї характерно: закритість, відбір претендентів на більш високі пости з нижчих верств самої еліти; наявність багатьох фільтрів – обов’язкових формальних вимог для зайняття тих чи інших посад (партійність, освіта, вік, стаж роботи тощо); небагаточисельне і обмежене коло селекторату (осіб що здійснюють відбір); тенденції до відтворення вже існуючого типу еліт, лідерства і властивих їм типологічних характеристик, перетворення її на замкнену касту. Таким чином, ця система не передбачає конкуренції між кандидатами, так, як сама система влади максимально формалізована та ієрархізована. Вона схильна до бюрократизму, догматизму, кадрового «застою». Без конкурентної складової, ця система призводить до поступової деградації еліти, її відриву від суспільства, трансформації у привілейовану касту.

Як бачимо, перший принцип рекрутування еліти притаманний демократичним державам, другий – тоталітарним і авторитарним. Прикладом цього є функціонування так званої номенклатури в колишньому СРСР. Номенклатура (лат. „Nomenclatura” – розпис імен) – це спосіб посідання керівних постів виключно за ознакою приналежності до правлячої партії. Зміна ключових посад у всіх сферах суспільного життя здійснювалась під контролем і керівництвом партії і базувалась на особистій відданості вищим партійним функціонерам, навичках кулуарних «апаратних ігор», конформізму кандидатів. Але гільдійна система має і свої переваги – це урівноваженість кадрових рішень, організованість політичного курсу і дій політиків за рахунок стабільності і наступництва кадрів, меншої ймовірності ризику під час прийняття політичних рішень і відповідно меншу вірогідність конфліктів в суспільстві і більший рівень його стабільності. Така система виправдовує себе в країнах, які пережили тоталітаризм чи авторитаризм і трансформуються в демократичні, перебуваючи на стадії реального утворення демократії. Нерідко в президентських республіках новообраний президент формує команду, до якої можуть входити функціонери у

відповідності з номенклатурними принципами відбору. Таким чином, обидві системи рекрутування еліт на практиці не спрацьовують у своїй „чистій” парадигмі, а відбувається змішування їх рис в тій чи іншій пропорції.

Таким чином, елітарна природа здійснення управління суспільними процесами є неминучою і незаперечним фактом, доведеним історично.

3. Політичне лідерство. Розглядаючи проблему особи як суб’єкта політики, відомий політолог А.Боднар так диференціював суб’єктів політичного процесу:

- громадяни, які фактично ніякого більш-менш помітного впливу на політику, політичне життя не мають. Таких громадян у кожній країні досить багато, включаючи не лише байдужих до політики, а й взагалі аполітичних;

- громадяни, які входять до складу громадських організацій, і навіть кількох, однак таких, що недостатньо активно впливають на політичний процес;

- громадяни, які є членами активно діючих партій, громадських організацій та об’єднань;

- громадський, політичний діяч, діяльність якого в політиці досить помітна і відчутна;

- професійний політик, для якого політична діяльність – це задоволення власних матеріальних, духовних, соціальних та інших інтересів і потреб;

- політичний лідер як посадова особа у політичному, суспільному житті. Політичний лідер (від англ. “leader” – ведучий, керівник) – це особа, яка займає перші позиції в політичних структурах: державній владі, органах місцевого самоврядування, політичних партіях, групах тиску тощо.

Феномен політичного лідерства привертав увагу античних мислителів, які підмітили, що там де формується соціум, неодмінно знаходяться свої лідери, і бачили їх в монархах і полководцях – як творцях історії.

Н.Макіавеллі вважав політичним лідером володаря, який здатний використовувати всі доступні засоби для забезпечення влади та суспільного порядку. Т. Карлейль і Р. Емерсон вважали лідера творцем історії, наділеного талантом. Ф. Ніцше висунув ідею лідера як «надлюдини», яка здатна нав'язувати свою волю масам. Г. Тард намагався довести, що основним законом соціального життя є дотримання масами стереотипів поведінки політичного лідера, тобто людини схильної діяти, наслідуючи поведінку яскравої особистості, якою є лідер. Марксистки розглядають політичне лідерство в контексті історичної необхідності і класових інтересів, тобто лідер обслуговує інтереси класу, який висунув його на політичну арену.

Сучасна політологія розглядає політичне лідерство як один з найважливіших елементів системи регулювання відносин індивідів, соціальних груп, інститутів у сфері політики і досліджує цей феномен у трьох основних аспектах: **сутності** лідерства, яка обумовлена соціальними потребами та інтересами; **ролі** лідерства у функціонуванні політичних систем; **типології** політичного лідерства. Отже, лідерство – це особлива соціально-історична необхідність людей в організації своєї діяльності. В сучасній політичній науці воно не має однозначного тлумачення. Існує декілька підходів до визначення цього феномену: вплив авторитету, влада, контроль над іншими (Едінгер); своєрідне підприємництво, що здійснюється на політичному ринку, де підприємці в конкурентній боротьбі обмінюють свої соціальні програми і способи розв'язання суспільних проблем на керівні посади (Опенгеймер); набір особистісних соціально-психологічних якостей лідера (Херманн). В політології можна виділити декілька основних теорій політичного лідерства:

➤ **Теорія рис** (Е. Богардус, Ю. Дженнінгс) – ґрунтується на з'ясуванні якостей, властивим ерудованим лідерам. Феномен лідерства пояснюється особистісними якостями лідера: інтелект, воля, енергія,

цілеспрямованість, організаторські здібності, компетентність – об'єктивно висувають особу на арену політичного життя.

➤ **Ситуаційна теорія.** Її суть полягає в тезі – „лідер є функцією певної ситуації”, тобто конкретні обставини формують відбір певного лідера і детермінують його поведінку. При чому пріоритетними є саме обставини а не лідерські якості (В. Даль, Т. Хілтон).

➤ **Психологічна теорія** (З. Фройд, Е. Фромм). Її представники обґрунтовують лідерство певним психологічним станом носіїв цього феномену, наприклад, наслідками неврозу, так як багато політичних лідерів були невротиками (Іван Грозний, Наполеон, Робесп'єр, Лінкольн, Пуанкаре, Гітлер). Отже, незважаючи на всі розбіжності, названі концепції єднає спільний предмет науково політичних пошуків - політичний лідер, і однозначне його розуміння як індивіда, котрий завдяки особистим якостям має вплив на соціальні групи. Це дає можливість сформуванню загального визначення феномену політичного лідерства як процесу взаємодії, в ході якого авторитетні особи, наділені реальною владою або можливостями політичного впливу на людей, здійснюють вплив на суспільство або певну його частину, які добровільно віддають їм частину своїх політико-владних повноважень і прав. В структурі лідерства виділяють три основні компоненти: – **індивідуальні риси лідера, ресурси лідера і ситуація** в якій він діє.

Сутність феномену політичного лідера відображається в його типології, де існують різні підходи . Однією з перших типологій лідерства є запропонована М. Вебером, в основу якої закладено три типи легітимного панування. Виходячи з цього виділяють три типи політичного лідерства:

➤ **Традиційне** – засноване на звичаї, традиції (вожді племен, монархи), тобто коли особа визнається лідером не завдяки визначним якостям, конституції, а завдяки традиційним нормам „спадковості, належності до правлячої династії.

➤ **Раціонально-правовий (легальний) тип** – ґрунтується на лідерах, яких обрано демократичним шляхом і які в випадку зловживання владою несуть відповідальність перед своїми виборцями.

➤ **Харизматичне лідерство** – засноване на вірі в талант лідера, „особливий дар благодаті”, визначні якості і здібності, месіанську роль в політичному процесі. ХХ ст. показало, що всі тоталітарні режими опирались на цей тип лідерства (Сталін, Гітлер, Муссоліні, Мао-дзедун та інші). Дана типологія є досить зрозумілою і простою – в основі **першого** типу покладено звичай і звичку, **другого** - розум, **третього** – віру та емоції.

Сучасна політична наука намагається типологізувати політичних лідерів за їхніми професійними та соціальними рисами, груповими функціями в контексті політичних ситуацій. За стилем політичної діяльності Г.Ласуел виділив такі типи лідерів: **адміністраторів, агітаторів, теоретиків.**

Адміністратори – лідери, які здатні приймати політичні рішення, готові до компромісу.

Теоретики – схильні розробляти програми, проекти, але не бажають займатись практичною політикою.

Агітатори – лідери, які здатні виступати перед публікою, завойовувати авторитет, лідери харизматичного типу.

Залежно від політичного режиму виділяють два типи: **авторитарний і демократичний.**

Авторитарне лідерство передбачає одноособову політичну владу, монополізм у прийнятті політичних рішень, здійснення контролю над політичними процесами. **Авторитарне лідерство** пройшло ряд етапів: тиранія абсолютна монархія, диктаторство в тоталітарних і авторитарних режимах.

Демократичне лідерство формується в період античної демократії і функціонує в сучасних демократіях. Демократичний лідер формується в умовах конкурентної політичної боротьби, яка вимагає в нього високих

професійних, інтелектуальних і моральних якостей, наявності фінансового потенціалу, авторитетної і мобільної команди.

Представник функціонального підходу до типології політичних лідерів М.Херманн, виділяє чотири типи політичних лідерів: **прапороносців, служителів, торговців, пожежників.**

Прапороносців вирізняє власне бачення дійсності, ідеал задля здійснення якого вони здатні змінити політичну систему, повести за собою маси.

Служителі прагнуть бути виразниками інтересів своїх послідовників, орієнтуються на їх думку, діють від їхнього імені.

Торговці вміло подають свої ідеї, плани, заставляють маси їх «купити» і включитись в процес їхнього здійснення.

Пожежники здатні швидко реагувати на найгостріші проблеми, які виникають в суспільстві. Проте в реальному житті ці типи не зустрічаються в чистому вигляді, а поєднуються в різних варіантах.

По відношенню до влади лідерство поділяють на **правляче** та **опозиційне**. За ставленням лідера до пануючих в суспільстві систем цінностей і норм поведінки - на **консерваторів, реформаторів, революціонерів**. За масштабами лідерства – **загальнонаціональний, регіональний, місцевий, партійний, етнічних спільнот і груп**. Одним із складних аспектів, пов'язаних з типологізацією політичного лідерства, є проблема **вождизму**. **Вождизм** трактують як різновид політичного лідерства, характерний для жорстко організованих (тоталітарних, а також і деяких авторитарних) ідеологізованих суспільств. В його основі – певний тип владних відносин та ієрархії, що ґрунтується на особистій відданості персоні вождя (який володіє необмеженою владою) і характеризується ірраціональним сприйняттям політичних відносин носіями буденної свідомості, харизматизацією і атрибутизацією персоні вождя.

Аналізуючи існуючі в різних теоріях типи політичного лідерства, можна виділити основні риси, критерії оцінки лідера, які відрізняють його від інших політичних діячів. На думку сучасних дослідників це:

- наявність власної, зрозумілої для всіх політичної програми, яка відповідає інтересам більшості суспільства;
- особистісні якості (воля, освіта, культура, цілеспрямованість, наполегливість, глибокі знання);
- популярність, можливість завоювати настрої мас, вміння створити ефективну систему політичного керівництва, добір команди, розстановки кадрів.

Політичний лідер виступає як об'єднувач, захисник і організатор людей та ініціатор оновлення їхнього життя.

Дані критерії дають змогу визначити основні функції політичного лідера:

1. **Інтеграція суспільства**, громадян, довкола спільних завдань, цінностей.
2. **Пошук і прийняття** оптимальних політичних рішень.
3. **Захист мас від беззаконня**, самоуправства бюрократії, підтримки громадського порядку.
4. **Налагодження системи** постійного зв'язку з масами.
5. **Ініціювання** оновлення, генерування оптимізму і соціальної енергії, **мобілізація** мас на реалізацію політичних цілей.
6. **Легітимізація** суспільно-політичного устрою, що на думку політолога І.Львіна, є однією з аксіом здійснення державної влади.

Підсумком аналізу діяльності політичного лідера можуть бути слова І. Львіна про те, що політика вимагає добору кращих людей, кожна держава покликана до такого підбору. Якщо такий відбір не вдається, то вона йде назустріч розбрату і лиху.

4. Виникнення і глибоке обґрунтування елітарних теорій в Україні пов'язане з іменами Дмитра Донцова і В'ячеслава Липинського, які визначаючи необхідність політичної еліти для України, створили власні підходи до її розуміння, виходячи з ідеї побудови української держави.

Д.Донцов у своїй теорії еліт розрізняє „ініціативну меншість” (еліту) і „пасивного чинника нації” (народ), еліта формує певну ідею, робить її доступною для мас, мобілізує їх на її реалізацію. Донцов, як і Ніцше, вважав що лише „сильна людина” може здійснити державотворчу і національну ідею. Критерієм оцінки провідної верстви повинна бути, на його думку, націотворча діяльність, для досягнення національної державності можливі будь-які засоби і дії політичної еліти.

В.Липинський передумовою провідної ролі національної аристократії вважав прагнення останньої до влади, готовності боротися за неї, що можливо у суспільстві за наявності „сильної, організованої високовартної інтелігенції”. Державу, на його думку, можна побудувати лише „розумним і витривалим хотінням та зусиллям меншості. Але меншості не такої, яка править іменем народної більшості і не несе за свої діла ніякої відповідальності, а такої, що є авторитетом серед народу і повинна об'єднувати найкращих і найактивніших членів усіх класів, творити матеріальні та духовні цінності, які є власністю всього суспільства. Причини поразок українських національно-визвольних змагань Д.Донцов і В.Липинський пояснювали саме відсутністю української національної політичної еліти. Цю думку поділяють і сучасні вчені. Орест Субтельний, канадський історик українського походження зазначає, що «... важко переоцінити ті серйозні наслідки, що мала для українців втрата власної еліти. У суспільствах, які поклали початок сучасній Європі, з їхнім ієрархічним устроєм народ без знаті все одно що тіло без голови. Це означало, що українці втратили клас, який зазвичай здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв розвитку культури й освіти, підтримував церкву і живив відчуття етнополітичної самобутності

суспільства. З поглибленням спольщення серед української знаті православ'я, а також українська мова почали пов'язуватися передусім з нижчими верствами, що призвело до не престижності всього українського. У зв'язку з цим честолюбні і обдаровані молоді українці були постійно змушені вибирати між відданістю власному народові і його традиціям і асиміляцією в панівне суспільство і його культуру. Частіше перевагу віддавали останньому. Внаслідок цього проблемою української історії стала проблема верхівки українського суспільства, або, точніше, її відсутності". Погоджуючись з думкою історика, зазначимо, що це не означає того, що український народ протягом своєї історії був позбавлений власної еліти, інша справа, що відсутність власної державності перешкоджало формуванню повноцінної національної і зокрема **політичної** еліти. Український вчений М.Головатий у формуванні української національної, а також політичної еліти визначає чотири періоди:

Перший період тривав майже триста років (XIII – XVI ст.). Саме в цей час формувалася етнічна і конфесійна ідентичність українства, його еліта.

Другий період також досить тривалий – півтора століття (від 1648 р. до кінця XVIII ст.). Особливість цього періоду зумовлена тим, що еліта сформувалася фактично з козацтва, з представників молодого українського демократії часів Б. Хмельницького. Вона заповнила вакуум, який виник після того, як польська еліта на деякий час залишила Україну.

Третій період фактично тривав близько вісімдесяти років і закінчився крахом Гетьманщини (1918 р.) і Української Народної Армії (1919 р.).

Четвертий період почався у 1917 р. з народженням так званої радянської еліти і закінчився в Україні практично в 1991 р. Учені, зокрема А. Пахарев, поділяють його на три етапи:

- 1917 – 1941 рр. (близько 25 років) – винищення української еліти в СРСР під час сталінських репресій 30-х років і початок Великої Вітчизняної війни;
- 1943 – 1953 рр. (10 років) – тривав до початку так званої „відлиги”;

• 1955 – 1991 рр. (близько 35 років) – тривав до проголошення незалежності України. Осмислення елітарності українського суспільства займає важливе місце в сучасній вітчизняній політичній науці. Комуністичний режим знищив не тільки національні прошарки, але і соціальний ґрунт для відтворення національної еліти, здатної по сучасному мислити і діяти. Роль еліти в тоталітарному суспільстві виконувала номенклатура, риси якої значною мірою не відповідали сучасній елітарній моделі. Політична еліта в Україні на початку державного відродження складалася в основному з колишньої номенклатури і за змістом діяльності була ідеологічною, проповідуючи необхідність реформ не займалась їх втіленням. За визначенням О. Субтельного, з 1991 р. в Україні сформувалось і діють кілька типів груп політичних еліт. Це **правляча** еліта, **опозиційна** (контреліта), **молода** еліта (яка формується), **регіональна** і **міжрегіональна** еліта. Важко не погодитись з думкою деяких політологів про те, що в Україні можна говорити не про еліту, а про так звану “псевдоеліту”- явище притаманне тоталітарним політичним системам. Їй притаманні воля до панування, незначною мірою підкріплена піклуванням про інтереси суспільства, майбутнє України. Пояснити це явище можна тим, якими шляхами формувалась політична еліта в Україні після проголошення її незалежності. Вона сформувалась на основі так званої “старої” (колишньої номенклатури, - партійних, державних, господарських керівників часів СРСР) та “**нової**”, яка складалась з неоднорідного конгломерату колишніх ідейних противників комуністичного режиму (дисиденти, політв’язні), вихідців з мистецько-наукових кіл, інтелігенції та представників бізнесу, який активно формувався в 90-х рр, іншими словами “**нової буржуазії**”. При цьому в Україні, на відміну від Польщі, Чехії та Прибалтики протягом 1991 – 2004 рр. не відбувалось зміни “критичної маси” політичної еліти, тобто представників “старої” було значно більше ніж “нової”, але в кінцевому результаті кістяк політичної еліти склав союз колишньої **номенклатури** і “**нової буржуазії**”. Для першої з усуненням однопартійної системи зникли ті

обмеження і контроль, що існував в номенклатурному середовищі, зокрема, невідворотність відповідальності і покарання у тому випадку, якщо факти зловживання ставали широко відомими. В свою чергу для представників великого бізнесу, який формувався, головним завданням було **найти порозуміння** з владою для її конвертації (обміну) у власність, а власність у ще більшу владу. Збіг інтересів і завдань створив передумови для симбіозу **номенклатурної** та **бізнесової** еліти. Така політична еліта виявилась ефективною лише для досягнення власної мети, і захисту власного інтересу, про що свідчать, зокрема, результати приватизації, (показовою стала і історія з приватизацією “Криворіжсталі”)

Для більшості представників бізнесової еліти, яка інтегрувалась до політичної, українська державність стала винятково бізнес-проект, можливістю участі в приватизації (яку в народі влучно назвали “прихватацією”) національного надбання і тому про патріотизм не йшлося, враховуючи і те, що відчутним у формуванні нової еліти був і кримінальний чинник. Результатом таких складових у формуванні політичної еліти стало поєднання двох моралей: старої компартійної, з її принципом схилення перед вищими і зневагою до нижчих, і моралі новітньої бізнесової еліти з її зневагою до закону, пріоритетом егоїстичних кланово-корпоративних інтересів над національними, звідси і високий рівень корумпованості влади.

Іншою причиною суспільної неефективності української політичної еліти в 1991 – 2004рр. стало і те, що вона не мала потреби брати до уваги інтереси суспільства. Така потреба диктується в демократичних суспільствах моральними засадами еліти, ефективними механізмами політичної відповідальності або тиском сформованого громадянського суспільства. Мораль колишньої номенклатури такої чесноти як служіння суспільству в силу своєї природи не передбачала, як і бізнесової еліти, тому що та знаходилась в стадії так званого “дикого капіталізму”, мала свої власні, як зазначалось, егоїстичні інтереси. Частка представників мистецько-наукових та інших кіл інтелігенції була невеликою. Двох останніх чинників

(ефективний механізм політичної відповідальності, тиск сформованого громадянського суспільства) в Україні практично не було, а існуючі політичні партії, які частково мали б виконувати ці функції, виявились ще не спроможними до цього, більше того, з др. пол. 90-х рр. активно утворюються партії не на ідеологічній основі, а саме для захисту і просування бізнес-проектів різних груп самої еліти - (СДПУ(о), “Трудова Україна”, “Громада”, “Регіони України” та інші). Така політична еліта створювала і політичний режим, який відповідав би їхнім інтересам. Серед існуючих типів політичних режимів таким інтересам відповідає і служить авторитарний режим. Тому загальний процес демократизації, який розпочався на поч. 90-х рр. став поступово згортатись в їх кінці, коли в діяльності частини політичної еліти, яка згрупувалася навколо Л. Кучми, посилювались авторитарні тенденції. Це яскраво проявилось під час президентських виборів 1999 і парламентських 2002 рр. Ці вибори мали щоразу більше недемократичний характер, владою активно використовувався адміністративний ресурс, “брудні” політичні технології, що мало на меті поповнення правлячої еліти “своїми” і перешкоджання посиленню контреліти і опозиції. Функціонування правлячої політичної еліти, характерними рисами якої стали орієнтації на цінності особистого споживання, зневага до закону, народу, загальних норм моралі, що культивувалась нею в подвійних стандартах – один для високих трибун, а інший для досягнення своїх цілей, позбавляло суспільство моральних орієнтирів, і відповідно вело до його моральної деградації.

Сутність правлячої впродовж десятиліття політичної еліти України яскраво проявилась під час президентської кампанії 2004 року. Задля збереження своєї влади в хід були запущені цинічні, брудні політичні технології, які зачіпали навіть питання, що є “свята святих” для будь-якої держави – її територіальної цілісності, консолідації і єдності громадян. З подачі владних структур в підконтрольних ЗМІ розкручувались і роздмухувались проблеми, які перед цим не так гостро стояли в державі, зокрема пов’язані з етнічною, релігійною, мовною, зовнішньополітичною

орієнтацією українців. Свідомо спекулюючи на цьому для отримання політичних дивідендів, правляча верхівка тим самим провокувала сепаратизм, розбрат, міжконфесійну ворожнечу в Україні. Тому логічно постає питання, чи адекватно відповідала така еліта поняттю “політична еліта” і тим функціям, які вона мала б виконувати в суспільстві? Звичайно що ні. Професор А. Колодій зазначає, що коли політична еліта не відстоює національних інтересів України, а переслідує виключно свої, то можна обгрунтовано вживати до неї термін “псевдоеліта”, і вона не може вважатися національною елітою. Національна еліта України відповідатиме своєму призначенню тільки тоді, коли її діяльність забезпечуватиме успішний розвиток України як суверенної держави, збереження її національних цінностей, власної національної та соціально-культурної ідентичності.

Що стосується **контреліти** (опозиційної), то зазначимо, що в др. пол. 90-х років вона уособлювалась, в основному, з діяльністю соціалістів, прогресивних соціалістів та комуністів, яким вдалось сформувати в цей період найчисельнішу фракцію у парламенті. Відносно двох останніх, то опозиційність прогресивних соціалістів (лідер Н. Вітренко), була штучно створеним проектом влади для ослаблення соціалістів, опозиційність комуністів політолог В. Полохало визначив як „імітаційну”. На початку 2000-х рр. сформувалась і активно заявила про себе некоммуністична опозиція, контреліта, яка активізувала суспільно-політичні процеси в Україні. Існування досить потужної некоммуністичної контреліти стало особливістю України і розвитку політичного процесу в ній, виділяло її на всьому пострадянському просторі (за винятком країн Балтії). Тому в 2004р. українське суспільство опинилось не тільки перед вибором нового президента і персоніфікації влади та еліти, а й перед вибором свого майбутнього розвитку: - перемога висуванця правлячої еліти означала б консервацію існуючого політичного режиму та олігархічної економіки і навпаки, перемога опозиційного кандидата давала шанс повернутись до демократії, соціально-орієнтованої економіки, власне того, що гарантує

Конституція України. Український народ, прокинувшись від апатії, зневіри, повіривши в себе і свої сили, обрав друге, одержавши шанс свого якісного прориву на основі європейських цінностей і стандартів суспільного життя.

Дослідження політичних еліт в Україні, одержать загалом більш глибокий і розгорнутий характер в сукупності з напрацюваннями, які стосуються проблеми політичного лідерства, так як лідери рекрутуються з політичних еліт і є одночасно їхньою складовою. Процеси, що відбуваються в Україні після Помаранчевої революції, суттєво відрізняється від тих, що спостерігаються в інших пострадянських державах і посттоталітарних країнах Європи. Значну роль в цих процесах відіграє в Україні не тільки правляча еліта чи певна політична сила, а також і політичний лідер, особа як головна фігура, що визначає перебіг політичних процесів. Коли проаналізувати політичну історію України, то, не применшуючи ролі українського народу, можна зазначити, що українське суспільство було суспільством лідерського типу. Князі, а пізніше гетьмани, полководці, провідні політики в більшості випадків відігравали домінуючу роль у виборі шляхів суспільно-політичного розвитку країни. Це можна віднести і до сучасних реалій політичного життя України. Більшість українських політологів правильно прогнозують, що парламентські вибори 2006 року, будучи навіть на пропорційній основі, стануть для більшості громадян України виборами не стільки політичних партій та ідеології, як виборами політичних лідерів. Багато з них, наслідуючи традиції В. Ющенка та Ю. Тимошенко, подали свої прізвища для назви політичних сил та блоків, які очолюють. В загальному можна виділити три основні групи політичних лідерів в сучасній Україні:

- політичні діячі, відомі в українському суспільстві, які обіймали чи обіймають високі державні посади, належать до правлячої чи опозиційної еліти;

- політичні лідери партій та рухів, профспілок, громадянсько-політичних об'єднань;

- представники регіональних політичних угруповань.

М. Головатий поділяє політичних лідерів сучасної України на два типи:

- „**поступливий**” лідер, тобто той, хто під відповідним тиском намагається зберегти раніше існуючу систему в країні, або лідер консервативного типу;
- „**інверсійний**” лідер, якого визнають і якому сприяють не так завдяки наявності у нього відповідних особистих заслуг, як внаслідок переслідування його владою чи через критику ним інших лідерів або політичних сил.

Лідерів, які обстоюють ідеї справді революційних (у найкращому розумінні цього слова і явища) перетворень в Україні, сьогодні ще надто мало.

Аналізуючи феномен сучасного політичного лідерства в Україні, неможливо щодо багатьох лідерів однозначно відповісти, є вони лідерами загальнонаціональними чи регіональними (інтереси яких соціальних груп вони обстоюють, яке їх ставлення до існуючого суспільного ладу чи української держави в цілому – функціональне, дисфункціональне чи стабілізуюче). Існує багато, за висловом М. Головатого, **розмитих** лідерів, які діють адекватно суспільно-політичним змінам і колізіям. І тому ситуація, коли з’являється дедалі більше лідерів популістського характеру, загрозлива для України. Відтак в українському суспільстві сьогодні постала гостра потреба в сильних лідерах, спроможних взяти на себе всю повноту відповідальності за долю нації, а не лише за долю тих, хто віддав за них голос на виборах.

Отже, процес формування повноцінної національної еліти і лідерства сучасного демократичного типу в Україні тільки розпочинається, так як формування національної еліти і лідерства можливе лише за умов існування незалежної демократичної держави. Прискорити цей процес зможе поява декількох потужних політичних партій, у змаганні яких за владу постане справжня політична еліта, яка матиме високі професійні і моральні якості,

стратегічну мету, волю для її здійснення, зможе висувати достойних політичних лідерів. Шлях до цього лежить також через формування політичної еліти України на засадах, що властиві “відкритій політичній еліті”. Це – компетентність, професіоналізм, демократизм, послідовне відстоювання внутрішніх і зовнішніх національних інтересів, забезпечення національної безпеки України.

Тема 8. Світові політико-ідеологічні доктрини

План

1. Поняття політичної ідеології і доктрини: сутність, суспільні функції, типологія.
2. Сутність та еволюція лібералізму. Неолібералізм.
3. Консерватизм і неоконсерватизм: їх сутність та еволюція.
4. Соціалізм, соціал-демократизм, комунізм: спільне та відмінне, теоретичні засади, політична практика.
5. Націоналізм і релігійний фундаменталізм як політичні доктрини та їх сутність.

Література:

Короткий оксфордський політичний словник / За редакцією І. Макліна, А. Макмілана – К.: Основи, 2005.

Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. – К.: Українська перспектива, 1997.

Політологія. Підручник / За науковою редакцією А. Колодій – К.: Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000.

Політологія у запитаннях і відповідях: Навчальний посібник. / І. Г. Оніщенко, Д.Т. Дзюбко, І.І. Дуднікова та ін.; / За загальною редакцією К.Н. Лемківського. – К.: Вища школа, 2003.

Холод В.В. Лекції з політології: Навч. посібник – Суми: Університетська книга, 2001.

1. Ідеологія (від гр. „idea” – поняття і „logos” – учення) – це система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, політичних партій, громадських рухів та інших суб’єктів політики.

Вперше поняття „ідеологія” ввів у науковий обіг французький філософ Антуан Дестют де Трасі у XVIII ст. для позначення того, що він назвав „наукою про ідеї” у своїй праці „Елементи ідеології”. В загальну політичну лексику це слово ввійшло після того, як Наполеон Бонапарт зневажливо назвав „ідеологами” філософів, які виступали проти його цезаристських претензій.

Ідеологію можна розглядати як форму суспільної свідомості і як явище культури. Як елемент культури ідеологія є продуктом соціально-політичної діяльності людей, їх духовного виробництва. Однак вона, на відміну від інших елементів культури, - результат діяльності певних верств – ідеологів, політиків, учених. Народні маси, соціальні спільноти не беруть безпосередньої участі у створенні ідеології, проте їхні інтереси, уявлення про суспільно-політичне життя є поживним ґрунтом для її формування, тобто головний сенс ідеології – соціальний ідеал, який є логічним образом бажаного суспільного устрою. Прихильники того чи іншого соціального ідеалу, висуваючи його, мають водночас кілька цілей. **По-перше**, накреслити ту мету, якої вони прагнуть, і таким чином зорієнтувати свої практичні дії.

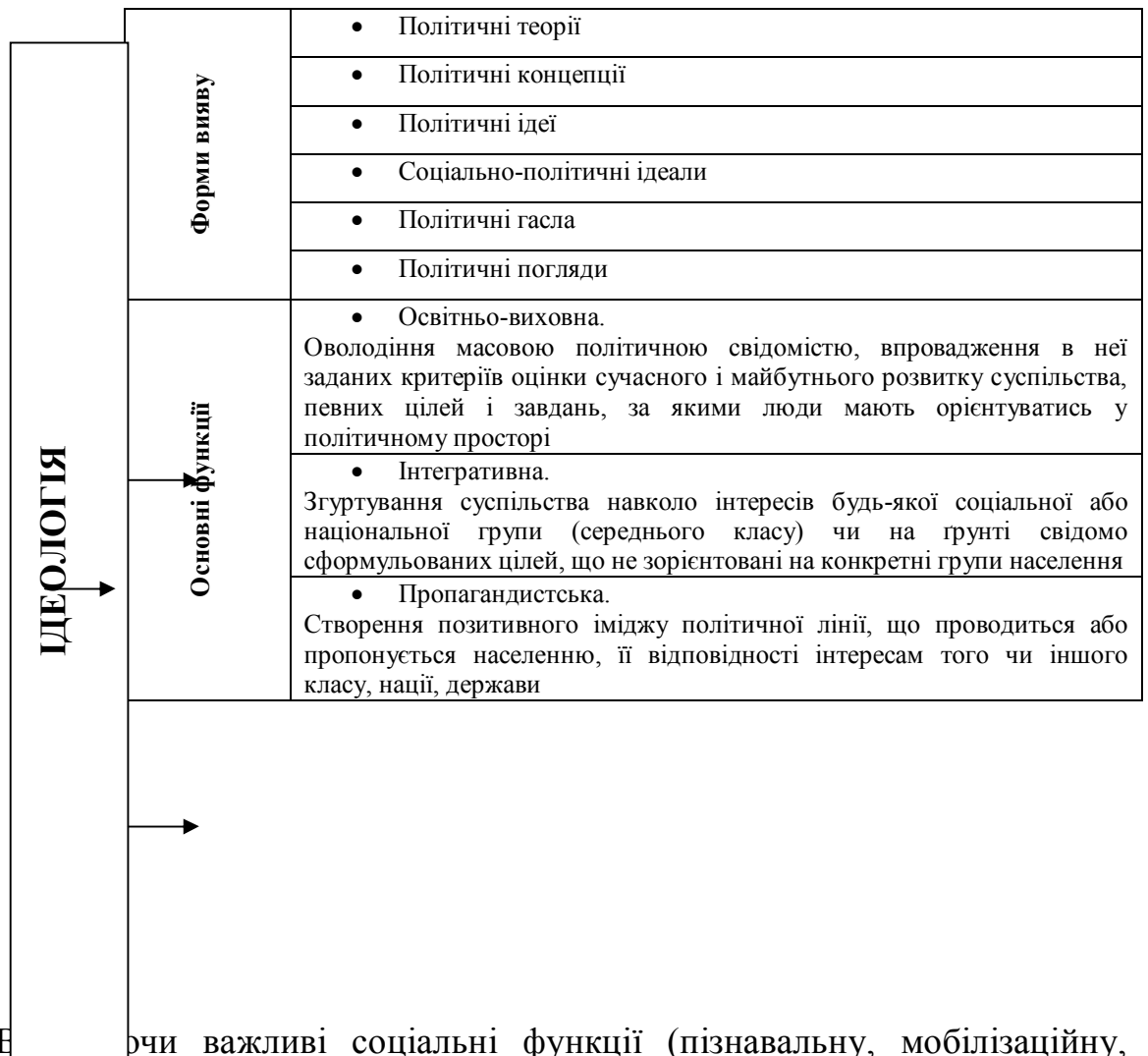

По-друге, мотивувати дії своїх прихильників та союзників. **По-третє**, визначити шляхи й засоби досягнення бажаної мети.

Ідеологія складається з політичних теорій та ідей, суспільно-політичних ідеалів, цінностей, концепцій політичного розвитку і політичних програм, політичних символів тощо. На відміну від науки вона охоплює не лише знання політичного життя, а й ставлення, оцінку політичних процесів з позицій інтересів соціальної спільноти, політичної партії як носія цієї ідеології, а тому крім справжніх знань, ідеологія може містити й неправильні, хибні уявлення про політичні процеси, відносини і стан політичного життя, що виявляється в **політичних міфах, утопіях**. Політична міфологія, спотворено відображуючи стан політичного життя, дає хибні орієнтири політичної поведінки мас, їхніх громадсько-політичних об'єднань. Поширення міфу у суспільну свідомість може спричинити тимчасовий успіх, проте рано чи пізно, за принципом бумеранга, обернеться проти його творців. Серед цінностей ідеології виокремлюються **політичні символи** – умовна знакова система, що виражає ті чи інші політичні ідеї та ідеали, належність носія певного символу до того чи іншого товариства, руху, організації. Як зазначав відомий соціолог П. Сорокін, „...червоний колір переслідується не тому, що він червоний, а тому, що він символ думок, бажань і почуттів, ворожих існуючому ладові”. Історія підтверджує також думку французького політичного діяча М. Рокара про те, що конфронтація поміж окремими прошарками суспільства нерідко виникає саме через символи.

Сутність ідеології, її структуру, рівні, форми вияву, основні функції розкриває наступна схема:

Рівні реалізації	• Теоретико-концептуальний. Формуються головні положення, які розкривають інтереси й ідеали класу, соціальної верстви, нації, держави
	• Програмно-політичний. Розробляються програми, маніфести, гасла, що становлять ідейно-політичну основу для прийняття політичних рішень, орієнтування та стимулювання політичної поведінки мас
	• Актуалізований. Визначається ступенем засвоєння громадянами цілей та принципів ідеології і характером їх втілення у різних формах політичної участі

Біля кожної важливої соціальної функції (пізнавальну, мобілізаційну, нормативно-регулятивну, контрольну, політичної соціалізації тощо), ідеологія впроваджує у масову свідомість власні критерії оцінки сьогодення й майбутнього. Вона створює позитивне ставлення до втілюваної програми, спрямовує дії громадян, партій, асоціацій тощо. Ідеологія тісно взаємопов'язана з політикою. Вона наділяє її системою ідеалів і цінностей, сприяє вибору мети і добираються засоби для її досягнення, мобілізуються соціальні маси для підтримки цієї мети та участі в її реалізації. Сучасні політичні ідеології різноманітні в своїх конкретних видових проявах, своїй сутності, що дає можливість їхньої класифікації. З точки зору бажаного майбутнього, політичні ідеології поділяються на **праві**, що засновані на ідеалах вільної конкуренції, ринку, приватної власності, індивідуалізмі і **ліві**, засновані на ідеалах суспільної власності, соціальної рівності і справедливості та **центристські**, які прагнуть подолати крайності двох

перших, знайти компроміс між ними, визнають соціально-орієнтовану ринкову економіку, ідеологічний і політичний плюралізм. З точки зору технологій реалізації суспільних ідеалів політичні ідеології поділяються на **радикальні (революційні)**, які пропонують глибокі системні зміни в суспільстві і **консервативні (традиціоналістські)**, що прагнуть зберегти і закріпити існуючий порядок в суспільстві та **помірквані (реформістські)**, які обґрунтовують поступові структурні реформи, не торкаючись сутності суспільства. За сферою поширення політичного впливу і суспільного статусу, політичні ідеології поділяються на **суспільні**, які функціонують перш за все в сфері громадянського суспільства, виступаючи ідейною платформою політичних партій, рухів і **державні (панівні)**, що мають державний масштаб і проявляються в сфері державної політики.

Сукупність всіх існуючих ідеологій складає ідеологічний або ідейно-політичний спектр сучасного суспільства, а їхня взаємодія на політичному просторі визначається поняттями „ідеологічний дискурс”. Таким чином **політична ідеологія** як форма політичної свідомості, **означає синтезовану сукупність поглядів, що віддзеркалюють і захищають інтереси тієї чи іншої суспільної групи, її мету й завдання під час завоювання і утримання влади.** У вужчому розумінні політична ідеологія – це **доктрина** (від лат. „doctrina” – вчення), яка обґрунтовує прагнення відповідної групи на владу і її використання, передбачає ту чи іншу стратегію політичних дій. Отже, **політична доктрина** – засадничий принцип діяльності суб’єктів політичного процесу, заснований на певній політичній ідеології. У політичній доктрині відображається розуміння політичної системи, шляхів її розвитку, засобів і методів розв’язання політичних проблем, вибору політичних пріоритетів. За допомогою доктрини визначаються конкретні напрями здійснення політичної влади, змінюється характер політичних інститутів, ціннісні орієнтири і зміст політичних принципів, норм, фіксується зв’язок певних політичних ідей та інтересів.

Існування політичної доктрини може бути пов'язане з політичною системою загалом, окремими її сторонами чи регіональними політичними явищами. Виходячи з цього, політичні доктрини можна класифікувати на **загальносоціальні, локальні й регіональні**.

Будучи невід'ємною складовою політичної системи суспільства, політична доктрина відображає спрямованість політичного життя в цілому, діяльність політичних партій і рухів. Кожна політична доктрина не тільки має власні політичні цінності й орієнтири щодо оптимізації різних сфер суспільного життя, а й намагається пропагувати свої цілі та ідеї, спрямувати громадян на реалізацію визначених нею завдань.

Політична доктрина відображається в програмних документах, використовується у передвиборчих кампаніях. В умовах боротьби за політичну владу вона є засобом розрізнення партій і рухів. Через політичну доктрину суб'єкти ідентифікуються, а також відбувається їх об'єднання (консолідація) або роз'єднання.

Можливості для реалізації політичної доктрини з'являються тоді, коли політичні суб'єкти, що її підтримують, перебувають біля керма державної влади. Водночас плюралізм сучасного суспільства не дає правлячій партії чи коаліції можливості здійснювати свою політичну доктрину без урахування думок інших політичних суб'єктів і положень тих політичних доктрин, які вони представляють. Таким чином, створюються умови для врахування багатоманітності інтересів і для досягнення згоди при здійсненні політичної доктрини.

Політико-ідеологічні доктрини, які поширені в світовому масштабі називаються світовими. Серед них найважливішими є наступні: **лібералізм, консерватизм, соціалізм, націоналізм** і доктрини, які базуються на релігійній ідеології – **релігійний фундаменталізм**, що набули значного поширення в наш час.

2. Однією з найдавніших суспільно-політичних ідеологій і доктрин є **лібералізм** (від лат. „liberalis” – вільний). Поняття „лібералізм” в суспільно-політичній термінології, може означати:

1. Суспільно-політичний рух, ідеологію, доктрину.
2. В повсякденному вжитку означати вільнодумство, терпимість до різних точок зору, інакодумства.
3. Назву партій, які виражають інтереси т.зв. „середнього класу”. В даному випадку ми аналізуємо лібералізм як суспільно-політичну ідеологію та доктрину.

Термін „лібералізм” увійшов до широкого вжитку в першій пол. ХІХ ст., коли в Європі виникли політичні партії лібералів, хоча його витоки сягають епохи буржуазних революцій ХVІІ-ХVІІІ ст. Виділяють **класичний лібералізм** і **державний** (неолібералізм).

Класичний лібералізм доктринально розроблений в працях Дж. Локка, А. Сміта, А. Токвіля, Ш. Монтеск'є, Т. Джеферсона. Він виник в період боротьби буржуазії, що народжувалась, проти абсолютизму і орієнтований, в першу чергу, на свободу особистості, вільні політичні інститути, релігійну, економічну свободу. Вона проголошувалась найвищою цінністю, що пов'язувалась із поняттям індивідуалізму, який полягає в існуванні персональної сфери в житті, незалежної від держави і суспільства, яке є об'єднанням вільних і рівноправних громадян.

Ідейно-теоретичне ядро класичного лібералізму утворили наступні положення:

- абсолютна цінність людської особистості та рівність (від народження) всіх людей;
- автономія індивідуальної волі;
- раціоналізація і добродійність діяльності людини;
- визначення невідчужуваності прав людини на життя, свободу, власність;

- створення держави на основі загального консенсусу з метою збереження і захисту „природних прав” людини;
- договірний характер відносин між державою та індивідумом;
- верховенство закону;
- обмеження об'єму і сфер діяльності держави, захищеність приватного життя і свобод в рамках закону в усіх сферах суспільного життя і, насамперед, в економічній галузі;
- утвердження вищих істин розуму як орієнтирів у виборі між добром і злом, анархією і порядком.

Економічна концепція лібералізму розроблена представниками англійської класичної політекономії А. Смітом і Д. Рікардо. Нові часи, соціально-політичні революції, розвиток капіталізму, потребували нової економічної політики, і її теоретичного обґрунтування. В своїй праці „Дослідження про природу і причини багатства народів” А. Сміт твердив, що зростаючий поділ праці сприяє збагаченню і розвитку людства. Праця є джерелом багатства і визначає природну вартість кожного товару, його справедливую ціну. Люди в своїх стараннях отримують власну користь, конкурують і змагаються між собою, контролюють свою поведінку через соціальні і ринкові критерії. „Невидима рука” (попит і пропозиція) інтегрує суспільство та ринок, а в кінцевому результаті їхня егоїстична діяльність веде до збагачення всього суспільства. Державне втручання в економіку має бути мінімальним, роль держави має звестися до гарантування безпеки особистості та збереження її власності (роль „нічного сторожа”), встановлення загальних рамок вільної конкуренції. Таким чином, вважав А. Сміт, свобода економічної діяльності призведе до того, що ринки вільної конкуренції перетворяться на анонімного управителя, який керуватиме суспільним життям і регулюватиме його.

В новітній час ці ідеї відстоював відомий австрійський економіст, лауреат Нобелівської премії Ф. Хаєк, який вважав, що ринок через ціновий механізм розширює індивідуальну свободу, оскільки він пропонує

інформацію, яка не є доступною для індивідів безпосередньо. Таким чином, **приватна власність, свобода економічної діяльності, вільний ринок, мінімальне втручання держави в економіку** – основні економічні принципи лібералізму.

Політико-правова концепція лібералізму започаткована в працях англійських і французьких просвітителів, ідеологами англійської і французької буржуазних революцій – Д. Локком, Т. Гоббсом, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, німецьким філософом І. Кантом, а пізніше Б. Константом, А. Токвілем, та іншими мислителями. Дж. Локк вважав, що суспільство та держава починають своє існування для того, щоб захистити „природні” права людини на життя, свободу, власність. Держава, як наслідок укладання „суспільної угоди”, отримує право карати тих, хто порушує „природні” права. Однак держава не повинна втручатись в економіку, релігійне життя, культуру. Власність Д. Локк розглядає не лише як символ працьовитості особи, критерій її оцінки, але і як умову особистої свободи. Для гарантування свобод особи та суспільства, Локк запропонував розділити законодавчу і виконавчу влади, надаючи пріоритет першій, наголошуючи на необхідності представлення в парламенті якомога ширших груп громадян. Ш. Монтеск'є висунув дві важливі ідеї, які лягли в ліберальну доктрину – ідею представницького правління і розподілу влади на законодавчу, виконавчу, судову як умови існування політичної свободи. Під свободою він розумів „право робити все, що дозволено законом”. І. Кант вважав, що оскільки часто свобода переростає у сваволю, то виникає необхідність певних обмежень, що і покликане робити право. Право визначається об'єктивним загальним законом свободи, а тому регулює лише зовнішню форму поведінки людей, їхні вчинки, а внутрішню поведінку регулює мораль. Покликання права, на думку Канта, - гарантувати безперешкодну реалізацію свободи індивіда. Суспільство, яке засноване на праві і ним регулюється, дає змогу обмежити сваволю і насильництво. Завершили формування цілісної доктрини лібералізму Б. Констант, А. Токвіль, Ж. Ж. Руссо, Т. Джеферсон. Б. Констант

обґрунтував ідею громадянської свободи, змістом якої стала незалежність особистого життя індивіда від політичної влади, і яка містила в собі особисті свободи: недоторканість особи, свободу совісті, слова, зборів, друку, місця проживання, занять, власності. А. Токвіль звертає увагу на проблему співвідношення права індивіда і соціальної рівності, вважаючи, що рівність без свободи нестерпна і рівність постійно загрожує втратою свободи. Ж. Ж. Русо обґрунтував початкові принципи плебісцитарної демократії, яка набула поширення в ХХ ст. Т. Джеферсон, автор знаменитої „Декларації незалежності США”, вважав, що рівність, свобода, право на повстання, признаються природними правами народу, не можуть бути в нього відібраними. Отже, можна визначити основні політичні засади лібералізму – **парламентаризм, рівність всіх перед законом, наявність політичних, громадських прав і свобод особи, ідея правової держави і верховенство закону, обмеження функцій держави і державного апарату.** Ці принципи лягли в основу теорії ліберальної демократії, поступово реалізуючись в країнах Зах. Європи і США в другій половині ХІХ ст.

З переходом до державно-монополістичного капіталізму в останній третині ХІХ ст. ідеологія класичного лібералізму суттєво змінилась, одержавши назву **соціального (державного) лібералізму** або **неолібералізму**. Важливий внесок в розвиток цього напрямку зробили Д. Мілль, Дж. Гобсон, А. Кейнс та інші. В неолібералізмі, поряд із збереженням основних принципів класичного лібералізму, обґрунтувалась теза про необхідність **постійного втручання** держави в економіку, посилення її економічної і соціальної ролі. Місце ліберальної теорії „держави як нічного сторожа” займає ідея „держави добробуту”, сутність якої полягає в зміні її функцій і завдань, втручання держави в економіку, що мало на меті створення і підтримку сприятливих умов для конкуренції. Державне регулювання соціального життя через величезні соціальні видатки і перерозподіл коштів державного бюджету, створювало певні соціально-політичні умови для збереження суспільного компромісу, побудови „держави

добробуту”. Саме ці риси егалітаризму були піддані критиці в 70-80-х рр. ХХ ст. „неоконсерваторами”, що стояли на позиціях ринкового регулювання відносин розподілу. В політичній практиці неолібералізм яскраво проявився в політиці „нового курсу” президента Ф. Рузвельта в 30-х рр. в США, а також в період ліберального реформізму в 60-70-х рр. в ряді країн Зах. Європи і Америки.

Змінилося ставлення сучасних лібералів і до поняття „суспільство”. Зроблено акцент на розгляді суспільства як **цілісної** системи, що існує за своїми законами, а не просто, як сукупності індивідів. В цілому нові ліберальні концепції можна поділити на дві течії: власне **неолібералізму** (в США її ще називають Чиказькою школою) і **соціального лібералізму**. Перша течія тяжіє до вільного ринку, мінімальної ролі держави і негативного трактування свободи (по суті, це економічний консерватизм у поєднанні з основними положеннями класичного лібералізму). Друга займає середні позиції між соціал-демократією і консерватизмом й орієнтується на реформізм з правим чи лівим ухилом (залежно від національних особливостей у тій чи іншій країні). Таким чином, у чистому вигляді в сучасних умовах ліберальних доктрин як таких не існує, оскільки їм властива тенденція до запозичення ідей інших політичних доктрин сучасності, і це є характерною ознакою ХХ-ХХІ ст.

Ідеологія і політика лібералізму має сьогодні багато прихильників. Ліберальний рух налічує близько 110 партій, з яких 60 об’єднані у Ліберальний інтернаціонал (створений в 1947р.). Ліберальні партії діють в Австралії, Великобританії, Ізраїлі, Канаді, Японії. В таких країнах як Японія, Англія, Фінляндія, Італія, Нова Зеландія партії ліберального типу є або правлячими, або в коаліції.

Лібералізм має свої традиції і в Україні. Ліберальні ідеї проповідували М. Драгоманов, Б. Кістяківський. Лібералізм як суспільно-політичний рух та ідеологія поширені і в сучасній Україні, на їх основі діють ряд політичних партій, зокрема, Ліберальна партія України (ЛПУ), Ліберально-демократична

партія (ЛДП) - „Захищена Особистість”, „Приватне – понад усе”, Християнсько-ліберальна партія України (ХЛПУ), Ліберальна партія України (оновлена) (ЛПУ(о)) та інші.

3. Консерватизм (від лат. „conservare” – зберігати, охороняти) – суспільно-політичний рух, ідеологія, що орієнтується на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад. Консерватизм часто визначають також як спосіб мислення і дій, які направлені на підтримку існуючих інститутів, відмову від абстрактних утопічних теорій суспільного переустрою.

Історія консерватизму починається з часів Великої Французької революції кінця XVIII ст., як ідейно-політичного руху та ідеології, що відображали інтереси дворянства в його боротьбі проти буржуазії. Пізніше, сприйнявши окремі ідеї класичного лібералізму, консерватизм стає ідейно-політичною платформою окремих частин буржуазії. Батьківщиною консерватизму вважається Великобританія. Його базові ідеї сформулював англійський філософ Е. Берк в своїй праці „Роздуми про французьку революцію” (1790). Сам термін „консерватизм” увійшов до наукового вжитку після заснування французьким письменником Шатобріаном в 1815р. журналу „Консерватор”.

Засновники консерватизму протиставили висунутим Просвітництвом і Великою Французькою революцією ідеям індивідуалізму, прогресу, раціоналізму, - погляд на суспільство, як на органічну цілісну систему. В широкому індивідуалізмі прихильників концепції „природнього права”, Берк вбачав загрозу цілісності збалансованого життя суспільства. Доступ до влади, на його думку, є не загальним правом, а привілегією, кожен повинен знати своє місце в соціальній ієрархії.

З точки зору класичного консерватизму держава і правляча еліта повинні не тільки керувати суспільством, але і бути втіленням нації, її мудрості, традицій. Недоцільно ініціювати зміни, якщо їх можна обминути. Держава формує людину, опираючись не тільки на закон, але і на традиції,

звичаї. Характерним в суті консервативного керівництва є прищеплення почуття самоконтролю, дисципліни.

З ідеології консерватизм перетворився в широкий соціально-політичний рух, в рамках якого формується особливе відношення до природи суспільства, політичної влади. Він наголошує на необхідності збереження традиційних норм і правил, ієрархії влади соціальних і політичних структур та інститутів, тобто таких, що історично склалися форм державного і суспільного життя, насамперед, його морально-правових засад. Можна визначити наступні принципи і положення консерватизму:

- опора на традиції і історичне минуле нації;
- суспільство розглядається як органічне ціле, а не сплав окремих груп;
- стримане відношення до соціальних змін, позитивне ставлення тільки до таких, які не заперечують існуючого порядку і розвиваються підконтрольно, а не стихійно;
- критичне відношення до потенційних можливостей вдосконалити людину і суспільство з допомогою політичних засобів і методів – тільки релігія може зробити людину кращою, політичні закони лише не дозволяють їй поступати погано;
- виправдання рішучих дій при необхідності захисту консервативних цінностей.

Опираючись на певні стереотипи масової свідомості, традиціоналістські уявлення, релігію, консерватизм має широку соціальну базу серед представників різних верств, на його користь спрацьовують і негативні явища, які супроводжували суспільний прогрес в XIX-XX ст.

В силу соціально-економічних і політичних змін, в процесі розвитку капіталізму консерватизм еволюціонував, включивши в себе ряд норм і цінностей, які традиційно вважалися ліберальними: **забезпечення прав і свобод громадян, поділ влади, загальне виборче право, функціонування інститутів представницької влади, посилення соціально-охоронної**

функції держави, тим самим трансформувались в т. зв. „неоконсерватизм”. Для **неоконсерватизму** характерне наступне :

➤ в **економіці**: заміна реформістської моделі розвитку монетаристською, яка орієнтована на обмеження надмірного державного втручання в приватний бізнес, заохочення ринкових відносин, приватного підприємництва;

➤ в **соціальній** сфері: заміна існуючого гнучкого ліберально-реформістського курсу „жорсткою економікою”, скорочення соціальних витрат, визнання природної нерівності людей, ієрархічної побудови суспільства;

➤ в **політичній** сфері: посилення завдань і функцій політичної системи, зміцнення законності і порядку, переорієнтації щодо проблем політичної влади, бюрократії в бік проти посилення егалітарних тенденцій та антибюрократичних настроїв.

Прихильники політичних позицій, що втілюють в собі зазначені риси, об'єднуються в консервативні партії, найвпливовіші з яких – Консервативна партія Великобританії, Данії, Християнсько-демократичні партії в багатьох європейських країнах, Республіканська партія в США. Відомі неоконсерватори 80-90-х рр. - Р. Рейган, Дж. Буш, М. Тетчер, Г. Коль, Ж. Ширак, Дж. Андреотті та інші.

Слід зазначити, що консерватизм в радянському тлумаченні відрізнявся від його розуміння в західній політології. В традиційному радянському розумінні консерватизм – це політична позиція, для якої характерна прихильність до старого суспільного ладу, віджилих норм, звичаїв, нетерпимість до всього нового, передового в політичному житті та інших галузях суспільного життя. В свою чергу, розуміння консерватизму в західній політології не завжди збігалось з його тлумаченням в українській політичній теорії. В Україні історично консерватизм виникає як обґрунтування політико-правових засад монархічного гетьманського ладу. В кінці XVIII – поч. XIX ст. консерватизм став ідеологічною базою

українського дворянства в його боротьбі за збереження національних привілеїв. В українській політичній думці теоретичне обгунтування консерватизму пов'язане з іменами таких вчених як В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський, Д. Дорошенко, О. Назарук, І. Лисяк-Рудицький. Їх об'єднували однакові критерії історичної оцінки минулого українського народу, критичне ставлення до ліберально-демократичних засад суспільного ладу, визнання домінуючої ролі держави в суспільно-політичному житті. В. Липинський характеризував консервативний світогляд як утвердження в середовищі українського громадянства організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку політичної культури, здатних стати в майбутньому носіями української державної влади. В українській історії консерватизм виявився у прагненні зберегти рідну мову, релігію, звичаї та обряди, а головне - традиційні форми родинного і громадського життя. Найбільшою мірою цей політичний напрям в Україні набув національного змісту після 1917р., що виявилось не тільки в ідеологічній а й у державно-політичній площині - на його засадах була утворена Українська держава П. Скоропадського в 1918р.

В сучасній Україні консервативні ідеї стали ідеологічною базою для діяльності політичних партій, зокрема – Української республіканської партії „Собор”, Конгресу українських націоналістів (КУН), Народного руху України (НРУ), Української Народної партії (УНП), Української консервативної партії (УКП), Всеукраїнського об'єднання „Свобода” та інших.

4. Соціалізм (фр. „socialisme” - суспільний) – вчення, ідеологія і суспільно-політичні рухи, під якими розуміється соціальна система, устрій, заснований на суспільній власності на засоби виробництва, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей в залежності від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

Соціалістичні і комуністичні ідеології зародились в середині ХІХ ст., хоча корені їх можна знайти в античній і християнській філософії. В комуністичній теорії соціалізм – перша фаза комуністичного суспільства. Термін „соціалізм” вперше був введений в 1827 р., а в науковий обіг сенсіоністом П. Леру в 1834 р. Суттєвий вклад в становлення і розвиток теорії соціалізму і комунізму внесли К. Маркс і Ф. Енгельс, В. Ленін. Серед усіх різновидів соціалізму – феодального, буржуазного, пролетарського – останній набрав найбільшої ваги в світовому політичному процесі і привів в ХІХ ст. до появи соціал-демократичної, а в ХХ ст. і комуністичної ідеології та ряду політичних доктрин.

В 1864 р. в Лондоні було створено Міжнародне товариство робітників (І Інтернаціонал). Ідеологічною базою цієї організації став марксизм, який визнавав неминучість приходу до політичної влади пролетаріату (встановлення диктатури пролетаріату) і закономірність побудови соціалізму і комунізму. Пізніше, в 1869 р. в Німеччині, виникає перша соціал-демократична партія, а згодом і в інших країнах (в Росії в 1898 р., в Україні – в 1899 р.). В 1889 р. соціалістичні партії об’єднались в ІІ Інтернаціонал. Після смерті Енгельса в 1895 р. почалася ревізія марксизму як застарілого вчення. На зміну теорії класової боротьби прийшла концепція класового миру (теоретики – Е. Бернштейн, О. Бауер, К. Каутський). Виникає концепція „демократичного соціалізму”, у витоків якої стояв німецький соціал-демократ Е. Бернштейн. Він поставив під сумнів можливість пролетаріату взяти владу у свої руки, відкинув ідею класової боротьби, революції, яка могла призвести до хаосу і анархії. Бернштейн обґрунтував можливість переходу до соціалізму шляхом реформ, мирним способом і тому він вважається засновником сучасної соціал-демократії. Різна політична поведінка соціалістичних партій під час І світової війни привела до розпаду ІІ Інтернаціоналу. Остаточний розкол в соціалістичному русі відбувся в 1919 р., коли ліві партії і групи об’єднались навколо РКП(б) (Російської Комуністичної партії (більшовиків)), яка виникла з лівої частини РСДРП

(Російської соціал-демократичної робітничої партії) на чолі з В. Леніним, в Комуністичний Інтернаціонал (Комінтер), і це стало початком виникнення світового комуністичного руху та ідеології. Праві партії в тому ж році утворили Бернський Інтернаціонал, центристські партії в 1921 р. – Міжнародне об'єднання соціалістичних партій (2 $\frac{1}{2}$ Інтернаціонал). Дві останні організації в 1923 р. об'єдналися в Соціалістичний Інтернаціонал (Соцінтер), який проіснував до 1939р. В 1951 р. соціалістичні і соціал-демократичні партії знову об'єднались в Соцінтер. Таким чином, з поч. 20-х рр. соціалістична ідеологія і рух розвиваються в двох течіях – комуністичній і соціал-демократичній.

Соціалістичний Інтернаціонал є організаційною формою соціал-демократичного руху. У прийнятій в 1951 р. Декларації Соцінтерну „Цілі і завдання демократичного соціалізму”, піддано критиці капіталізм як несправедливе суспільство, а новоутворені соціалістичні країни визначено як „нове класове суспільство”. Альтернативою капіталізму і тоталітарного соціалізму визнано демократичний соціалізм, в якому втілені принципи політичної, економічної, соціальної демократії. **Основними цінностями соціал-демократичного руху та ідеології проголошені свобода, рівність, справедливість, солідарність.** Основний спосіб переходу до демократичного соціалізму – реформи, тобто мирне вростання соціалізму в капіталізм. На першому етапі реалізуються принципи політичної, на другому економічної, на третьому – соціальної демократії. В 1989 р. у Стокгольмі на 10-му конгресі Соцінтерну прийнято новий програмний документ: „Декларація принципів Соціалістичного Інтернаціоналу”, який підтверджував вірність Декларації 1951 р., обґрунтовано нові цінності руху (мир, екологічна безпека), проголошується різноманітність шляхів до демократичного соціалізму і багатоманітність форм майбутнього соціалізму і суспільства.

В ряді країн, зокрема в Швеції, Франції, Греції, Фінляндії, Німеччині, де соціал-демократи довгий час були при владі, суспільство досягло значних

успіхів у розв'язанні соціальних проблем, життєвого рівня населення, розвитку змішаної економіки, високого рівня політичної демократії. Серед лідерів соціал-демократії відомі такі видатні політики кінця ХХ ст. як: У. Пальме (Швеція), Ф. Міттеран (Франція), Ф. Гонсалес (Іспанія), Б. Краксі (Італія), Ф. Браницький (Австрія), М. Горбачов (Росія). Соціал-демократи виступають як впливова політична сила в Європарламенті, утворюючи соціалістичну групу. Від кінця 70-х рр., за результатами виборів до цього органу, їх група є найчисельнішою. Соціал-демократична доктрина залишається однією з найвпливовіших в сучасному світі. На даний час понад 160 найбільших і найвпливовіших соціал-демократичних партій об'єднані в Соціалістичний Інтернаціонал, з них 56 є правлячими. За партії Соцінтерну в країнах Західної Європи голосують до 40 відсотків виборців. В останні роки лави соціал-демократів розширились за рахунок трансформації в соціалістичні багатьох колишніх комуністичних партій.

В Україні соціалістичні ідеї поширюються ще на початку ХХ ст., ставши ідеологічною базою діяльності ряду політичних партій – Української соціал-демократичної партії (УСДП), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) (членами якої були лідери Центральної Ради – С. Петлюра, В. Винниченко, Д. Антонович), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Окрім цього, у великих промислових центрах України, де переважало неукраїнське населення, активно функціонували організації загальноросійських соціалістичних партій – Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), партії соціалістів-революціонерів – есерів. Соціалістичні ідеї, гасла були складовою частиною ідеологічної бази в діяльності Центральної Ради та Української Народної Республіки. Своє практичне втілення вони знайшли в ряді законів УНР, зокрема в земельному, де в основу було покладено принцип соціалізації землі.

Включення України в склад СРСР і встановлення тоталітарного комуністичного режиму зробило неможливим функціонування будь-яких (окрім комуністичної) ідеологій і доктрин суспільного розвитку. І лише на

поч. 90-х рр. в Україні відроджуються соціалістичні ідеї європейського зразка. Вони знайшли своє відображення в діяльності ряду політичних партій соціал-демократичного спектру – Української соціал-демократичної партії (УСДП), Соціал-демократичної партії України (СДПУ), Соціал-демократичного Союзу (СДС), Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) (СДПУ(о)), та інших. Останній на парламентських виборах 1998 та 2002 рр., завдяки потужному фінансовому та медійному ресурсу, вдалось подолати 4% бар'єр і пройти у Верховну Раду, ставши однією з партійних опор авторитарного режиму Л. Кучми. Її лідер В. Медведчук займав посаду заступника спікера парламенту, а в останні роки очолював Адміністрацію Л. Кучми. Багато членів цієї партії були представлені у владних органах як загальнодержавного так і регіонального масштабів, що дає можливість визначити її як партію влади на поч. 2000-2004 рр. Але соціал-демократичні цінності, закладені в програму діяльності цієї партії, реалізувались нею на рівні декларації і перетворились на своєрідний політико-ідеологічний бренд, ярлик, який використовувався для маніпулювання політичною свідомістю українських громадян. В дійсності ж СДПУ(о) стала виразником інтересів кланово-олігархічного фінансового угруповання в Україні. Нішу ж справжньої, соціал-демократичної партії європейського зразка, яка активно впливає на політичні процеси і життя в Україні, поступово зайняла Соціалістична партія України (СПУ), пройшовши певний ідеологічний та політичний еволюційний шлях, який завершився її прийняттям до Соцінтерну в 2006 р.

Комунізм. Ідеологічне розходження соціал-демократії з т. зв. „лівими” по відношенню до марксистської доктрини, виникнення в Росії комуністичної партії і утворення Комуністичного Інтернаціоналу, привело до утворення іншої течії соціалізму – комуністичної і світового комуністичного руху та ідеології. Найбільш вагомий вклад в обґрунтування і практичну реалізацію марксистської доктрини було зроблено В.Леніним. Ним обґрунтовувалась необхідність переходу від капіталізму до соціалізму як

результату внутрішніх протиріч, закладених в природі капіталізму, що вступив в стадію імперіалізму. Вчення К. Маркса було розвинуто і доповнено теоріями імперіалізму, соціалістичних і національно-визвольних революцій в нову епоху, вченнями про партію „нового типу”, про Ради як форму диктатури пролетаріату, світову революцію і одночасно можливість побудови соціалізму в окремо взятій країні та іншими ідеями. Модифікація і інтерпретація марксизму-ленінізму продовжувалась на протязі всього ХХ ст. в багатьох країнах світу, насамперед в СРСР, де з 1917 р. ці ідеї впроваджувались в життя. Комуністична модель соціалізму в СРСР та в ряді інших країн т. зв. „соціалістичного табору” мала такі ознаки: - ліквідація ринкових відносин, мілітаризацію праці, згорання демократичних механізмів, ідейно-політичний монополізм, репресії і знищення інакодумців, русифікаторська політика по відношенню до неросійських народів в СРСР.

Як світовий, комуністичний рух в ХХ ст. розвивався до 1943 р. у формі Комуністичного Інтернаціоналу, а пізніше періодично проводились міжнародні наради представників комуністичних і робітничих партій. В 14 країнах комуністи були при владі і будували соціалізм ленінсько-сталінського зразка. В середині 80-х рр. в світі налічувалось близько 100 марксистсько-ленінських партій, які матеріально підтримувались СРСР. В кінці 80-х рр. почалась глобальна криза комуністичної ідеології, яка характеризувалась припиненням членства в комуністичних партіях, різким зменшенням кількості виборців, які голосували за комуністів, втратою влади, заборонаю і розпуском окремих компартій. Основними причинами цього були:

- компрометація ідей соціалізму і комунізму „реальним соціалізмом”, побудованим в СРСР та інших країнах (нове суспільство виявилось недемократичним, бідним, відсталим у науково-технічному прогресі, духовно-моральному аспектах);
- ігнорування національних інтересів і проблем;

➤ викриттям злочинних методів політичної боротьби, до яких вдавалися комуністичні лідери при впровадженні нових „соціалістичних” суспільних відносин;

➤ усвідомлення масами утопічності і шкідливості цілого ряду ідей і фундаментальних положень марксизму-ленінізму (теорії класової боротьби, диктатури пролетаріату, одержавлення економіки, ліквідації приватної власності, монополії комуністичної ідеології та ін.)

На відміну від соціал-демократичних ідей, які набули поширення в Україні на поч. ХХ ст. (перша соціал-демократична партія була утворена в 1899 р. в Західній Україні), комунізм в Україну був принесений в 1918 р., як відзначали його лідери В. Ленін і Л. Троцький, на „вістрях багнетів”. Комуністична партія України (більшовиків) (КП(б)У) була створена в 1918 р. в Таганрозі і складалася в основному з росіян і євреїв, і в подальшому розвивалась як складова частина Російської комуністичної партії. Враховуючи те, що в Україні український національно-визвольний рух тривалий час поєднувався з соціалістичним, це створило базу для виникнення окремої течії і доктрини – **націонал-комунізму**. На її основі спочатку виникла Українська комуністична партія (УКП), а після її ліквідації в 1925 р., націонал-комунізм знайшов своє відображення як **течія** Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), яка була частиною Всеросійської комуністичної партії більшовиків (ВКП(б)). Його представники – Ю. Лапчинський, В. Шахрай, а пізніше М. Скрипник, М. Хвильовий, О.Шумський, та інші, вважали, що марксизм пропонує найправильніший шлях розвитку людства, але комунізм має пристосуватися до національних умов. Як течія, націонал-комунізм був розгромлений на поч. 30-х рр., а його лідери репресовані. В подальшому комуністичний рух в Україні існував монополюючі як частина загальносоюзного, а його основна структура – КПУ як складова КПРС.

Після заборони КПУ, яка в серпні 1991 р. виступила на боці сил, що прагнули реставрувати сталінсько-брежнєвський соціалізм, зберегти унітарну

структуру СРСР, комуністична доктрина, маніпулюючи складним становищем в Україні - повільним просуванням реформ, матеріальним зuboжінням значної частини населення, насамперед пенсіонерів і людей старшого покоління, одержала можливість для поступової реанімації. Організаційно вона оформилась в діяльність ряду політичних партій, найвпливовішими серед яких є КПУ (відновила свою діяльність в 1993 р.), Прогресивна соціалістична партія та ін. Свою діяльність вони базують на комуністичній марксистсько-ленінській ідеології, виступають за відновлення радянської влади, відродження якогось нового союзу „трьох слов'янських народів” тощо. Парламентські вибори 2002 р. та президентські вибори 2004 р. показали що комуністична ідеологія в Україні поступово і остаточно втрачає своїх прихильників (якщо у 1998 році на парламентських виборах за КПУ проголосувало 24,6 % виборців, то в 2002 році – 19,9 %, на президентських виборах 1999 лідер КПУ П. Симоненко зайняв у першому турі друге місце – 22,24 % голосів виборців, а в жовтні 2004 році - лише 4,97 %).

5. **Націоналізм.** Ідеології цього типу відбивають політичні вимоги соціальних груп, чий інтереси щодо підвищення їх соціального статусу пов'язуються з національною приналежністю.

Термін „**націоналізм**” має як широке, так і вузьке значення. У широкому розумінні ми говоримо про націоналізм для позначення почуттів, ідей, ідеологій, що наголошують на цінності нації, національної культури, національних інтересів тощо. У вузькому – це назва особливої політичної ідеології поряд з такими, як лібералізм, консерватизм та ін.

У першому розумінні слово „націоналізм” вживають у повсякденному мовленні, мові журналістів, політиків тощо. Як правило, цим словом позначають як агресивні, так і захисні форми націоналізму (**шовінізм, патріотизм** або **ура-патріотизм**). В українській мові таке застосування цього терміну викликає неоднозначне ставлення: одні пропонують вживати слово

„націоналізм” лише у позитивному розумінні (виключивши з обсягу цього поняття шовінізм), інші схильні позначати такий „націоналізм” словом „патріотизм”. В останньому випадку, щоправда, часто забувають, що слово „патріотизм” може означати також експансіоністські, або агресивні, форми – „офіційний патріотизм”, „ура-патріотизм”, „ультрапатріотизм” та інші. „Короткий оксфордський політичний словник” визначає націоналізм як „...перетворення відданості своїй нації у тверді принципи та програми... націоналізм – це щось інше, ніж звичайний патріотизм, що може полягати лише в любові до своєї країни чи нації, не пов’язаний ні з якими проєкціями політичних дій”. У західній філософії та політології націоналізм у широкому розумінні був і залишається об’єктом постійного дослідження (Б. Шейфер, Е. Геллнер, Р. Шпорлюк та інші). При цьому як політична ідеологія він розглядається як відгалуження більш широких ідейних, культурних та ідеологічних процесів.

Відомий американський дослідник Б. Шейфер виробив і проаналізував 10 атрибутів націоналізму, які допомагають конкретизувати це поняття, зрозуміти його сутність і характер:

1. Певна територія, або земля, яка може бути будь-якою за розміром і на якій живуть або бажають жити люди. Вони вірять, що ця земля їм належить, вони її захищають усіма засобами.

2. Спільна культура – мова, література, звичаї.

3. Пануючі суспільні й економічні інститути, за якими стоять економічні і соціальні інтереси.

4. Спільна незалежна або суверенна держава (форма устрою не має значення), або створення такої держави, виходячи з принципу самовизначення.

5. Загальна віра у спільну історію і часто у спільне етнічне походження, що може мати релігійний чи расовий характер і яке спирається на реальні факти або міфи.

6. Перевага у почуттях щодо людей своєї національності (свої – чужі).

7. Спільна загальна гордість за минулі і сучасні досягнення (воєнні, економічні, спільна скорбота у зв'язку пережитими трагедіями, особливо поразками у війнах).

8. Вороже ставлення до інших націй, особливо до тих, з якими колись доводилось ворогувати.

9. Генетична відданість спільноті, яку звать „нацією”, „батьківщиною”, „вітчиною”.

10. Спільна надія, що держава і нація житимуть у безпеці.

Головна мета націоналізму як політичної ідеології – легітимація державної влади, яка передбачає, щоб кордони держави збігалися з етнічними кордонами. Загальною рисою універсальних принципів націоналізму є утвердження **пріоритету** національної ідентичності над вимогами класу, релігії та людства взагалі, тобто, як відзначає російський вчений В. Соловйов це пріоритет:

- національних (етнічних) цінностей перед особистими;
- своєї культури перед іншими;
- національного минулого (частково міфологізованого) і бажаного національного майбутнього перед теперішнім, яке розглядається як „викривлення” історії;
- „народного” життя і культурної самобутності перед життєвими настановами „безкореневої” інтелектуальної еліти.

Теоретичне обґрунтування націоналізму полягає в тому, що „природа” („кров і земля”) – найбільш тривка основа „національної ідеї”. У відповідності до умов і рівня національної самосвідомості населення, політичні сили можуть висувати найрізноманітніші вимоги – від захисту культурної самобутності національної діаспори і створення самостійної держави до розширення геополітичного простору для життя нації шляхом пригнічення інших народів.

Серед основних видів націоналізму вирізняють такі:

1. **гуманітарний** – його представники пропонували відсторонення від сучасних їм проблем, обіцяючи краще майбутнє, ставили надприродне вище за природне;

2. **традиційний** – Бог – верховний арбітр нації;

3. **якобінський** – національно-визвольні рухи за свободу і рівність народів;

4. **ліберальний** – обстоює політичну демократію, гуманітарні цінності, свободу індивіда, розглядає патріотизм як основу функціонування національної держави;

5. **релігійний** – притаманна емоційна переобтяженість символами („Бог і є національною державою”);

6. **буржуазний** – національна буржуазія обстоює інтереси насамперед своєї нації;

7. **соціалістичний** – притаманний новим державним національним спільнотам, в яких переважає пролетаризоване населення;

8. **інтегральний** – виступає проти іноземних впливів, ставить націю над людиною, пропагує завоювання національної незалежності мілітарними засобами;

9. **технологічний** – процес нації забезпечується централізованим плануванням;

10. **місцевий** – притаманний невеликим етнічним групам, об’єднаним спільною вірою.

Зазначимо, що політичні доктрини націоналізму стали важливим чинником політичної історії ХХ століття і залишаються такими ж у ХХІ столітті. Націоналізм у багатьох країнах світу має надзвичайно широку, невичерпну соціальну базу, що дає йому можливість перетворюватись на масовий рух.

Особливе місце серед сучасних політико-ідеологічних доктрин займає **релігійний фундаменталізм**. Він ґрунтується на вірі в буквальний зміст священних текстів (Біблії, Корану, Талмуду тощо) та в необхідність їх

суворого дотримання і впровадження у життя. Після Іранської революції 1979 року особливо впливовим і відомим у світі став **ісламський фундаменталізм** або **ісламізм**.

Ісламський фундаменталізм – досить неоднозначне і складне явище. Одні дослідники і політики заперечують ісламський фундаменталізм як явище, інші вбачають в ньому джерело небезпеки для всього людства. Слово „фундаменталізм” (лат. „fundamentum” – основа) означає антимодерністську релігійність, формально ісламські фундаменталісти закликають до руху назад, створення в країнах з мусульманською більшістю тієї соціальної обстановки, яка була в епоху пророка Мухаммеда. Мова йде, по суті, про повернення до споконвічних цінностей ісламської цивілізації і про реконструкцію одвічної мусульманської держави. Але заклики повернутись до ранньої віри є лише прикриттям ісламізації політики, обґрунтуванням вторгнення релігійних діячів в сферу управління державою. Ісламізм виходить з того, що іслам - це не тільки релігія, а й соціально-політична система. Він відзначається войовничістю, фанатизмом, намаганням силою нав'язати свої вірування іншим. Частина вчених вважає його різновидом сучасного фашизму. Це обґрунтовується наявністю таких спільних цінностей і рис цих доктрин, як: поєднання релігійного фундаменталізму з націоналізмом; антикомунізм і антикапіталізм водночас; нетерпимість і політичний тероризм; утвердження переваги колективного над індивідуальним; заперечення свободи людини й інших ліберальних цінностей; особлива влада еліти і диктаторські методи правління; фанатизм і агресивність.

Ісламська революція 1979 р. в Ірані – приклад спроби реалізації фундаменталістських ідей на практиці, коли прибічники аятоли Хомейні у відокремленні ісламу від політики вбачали головне лихо правовірних. Тому Хомейні оголосив себе „духовним правителем” Ірану і взяв на себе всю повноту політичної влади. Керівники Ірану в концепції „ісламської держави” втілювали ідею визволення мусульман від усіх видів зла і створення

суспільства соціальної гармонії і справедливості шляхом всебічної „ісламізації” життя суспільства. Іншим прикладом реалізації ідей ісламізму стало перебування при владі так званого руху „Талібан” в Афганістані. Країна враз повернулася в часи раннього середньовіччя, з новою силою розгорілась громадянська, міжетнічна війна, на грані голоду опинилась основна маса населення, через відмову від сучасної медицини різко зросла смертність. Елементарні права та свободи людини були обмежені до мінімуму. (Так, наприклад, у в’язницю могла потрапити жінка лише за те, що вийшла без супроводу чоловіка на вулицю, в свою чергу чоловік міг опинитися у в’язниці, за те, що він підстриг собі бороду, не говорячи вже про її обов’язкову наявність у всіх чоловіків).

Таким чином зростання фундаменталізму веде до міжрелігійних конфліктів і насильства. Прикладом може бути ворожнеча і тероризм у відносинах між мусульманами, індусами й сікхами в Індії, що переносяться також на міждержавні відносини Індії та Пакистану і вже призвели до ядерного озброєння цих південно-азійських держав.

Тема 9. Демократія у політичному житті суспільства

План

1. Поняття про демократію, її витoki, зміст та основні форми.
2. Сучасні концепції демократії та їх порівняльний аналіз.
3. Основні критерії, принципи та ознаки демократичної організації суспільства.
4. Проблеми розвитку демократії у сучасній Україні.

Література:

Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив М.Бессонова, О.Бірюков, С.Бондарук та ін.; За заг. ред. А.Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект “Демократична освіта”, Інститут вищої освіти. - К.: вид-во “Ай Бі”, 2002. - С.116-125.

Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник.-Київ: Центр навчальної літератури, 2004. - С.300-316.

Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / А.Колодій, Л.Климанська, Я.Космина, В.Харченко. - 2-е вид., перероб. та доп. -К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. - С.398-40.

1. Поняттю “демократія” понад два тисячоліття. Свого часу Геракліт вважав, що демократія – це правління “нерозумних і гірших”. Будучи прибічником аристократії, він відкидав демократію як форму управління суспільством, саму ж аристократію він розумів не як родову знать, а як аристократію духу.

Прихильником демократії був Демокріт, який вбачав її завдання у забезпеченні спільних інтересів вільних громадян суспільства (поліса). Убогість демократії, за Демокрітом, настільки ж має перевагу над так званим благополуччям громадян при царях, наскільки воля краща від рабства. У цей же період Сократ, ставлячись до тиранії як до режиму беззаконня, свавілля і насильства, критикував демократію, недолік якої вбачав у некомпетентності її посадових осіб, котрих обирали способом жеребкування, тобто випадково.

Несхвально до демократії як форми державного правління ставився Платон, вважаючи її “неправильною” формою правління, коли “демос” ототожнювався з “охлосом”, “владою натовпу”, коли бідняки отримують перемогу, п’яніють від волі, і далі з демократії виростає її продовження – тиранія. Надмірна воля перетворюється у надмірне рабство.

Досить своєрідно до проблем демократії підходив Арістотель. Він вважав, що при крайній демократії влада належить демосу, а не законам. Рішення демосу спрямовують демагоги. Демос стає деспотом і діє як тиран. З усіх форм демократії він схвалює помірну цензову демократію (політію), засновану на примиренні багатих і бідних та пануванні закону. Отже, Арістотель виступав за правління домінуючих верств вільного населення.

Головне ідейне джерело неприйняття демократії старогрецькими мислителями було в ментальності еллінської епохи, в якій добродесність відігравала певну роль в оцінці соціальних явищ. Не так важливо, хто править: один, меншість чи більшість. Головне, щоб через них правила добродесність. Разом з тим, вони ж сформували деякі положення теорії демократії, зокрема щодо співвідношення прямого народоправства й закону, демократії і свободи.

Рисами античної демократії були:

- Застосування форм так званої учасницької або прямої демократії. Усі громадяни мали право і були зобов'язані брати участь у прийнятті рішень з важливих для держави питань.
- Окрім прийняття рішень на загальних зборах, громадяни брали участь у здійсненні правосуддя та адміністративних функцій у державних установах. Декотрі з цих установ укомплектовувались на виборній основі, але більшість – жеребкуванням.
- Принцип рівності і свободи громадян існував, проте в античні часи він виводився з їхнього членства в громаді і був підпорядкований її спільним інтересам. Уявлення про будь-які універсальні людські чи політичні права були відсутні.
- Моністичне уявлення про наявність спільного громадського інтересу та про його гармонійне поєднання з особистими інтересами громадян ставило вимогу однаковості при прийнятті рішень, вело до засудження фракційності й “інакомислення”, які часом карались остракізмом – відлученням від громади (в Афінах – терміном на 10 років).
- Громадянство було вузьким. Воно обмежувалось корінним вільним населенням чоловічої статі даного міста-держави.
- Демократія була маломасштабною: вона не поширювалась на інші міста і не сприяла об'єднанню греків навіть перед загрозою вторгнення ззовні.

Політична думка в пізньороманську і добу середньовіччя шукала інше обґрунтування демократії як народовладдя довірене монарху, таким чином знімала проблему вибору між монархією і республікою, деспотією і демократією. Але залишалась проблема: кому належить закон – народу, який довіряє його виконання монарху, чи виконання влади є тільки функцією чи прерогативою монарха. Для теорії демократії в той період існувала проблема джерела влади і суверенності цього джерела, яким у демократичних традиціях визнавався народ. Уже в теоріях античної, римській і

середньовіччя йому належала головна влада – законодавча, і тоді виникла ідея розподілу двох влад: законодавчої і виконавчої, яка делегувалась монарху у формі мандату, що відкликався (Марсимей Падуанський).

Активна розробка демократичних ідей розпочалася з настанням Нового часу і пов'язана з розвитком капіталізму, буржуазними революціями в країнах Західної Європи. Особлива увага при цьому приділялась ідеям природного права й договірному походженню держави.

Дж.Локк вважав, що держава повинна діяти лише в обмежених рамках (головна державна функція – це захист особистої свободи і власності, набутої за рахунок праці). Люди повинні мати право протистояти свавілля урядовців, створювати їм опір з метою їх повалення, якщо вони засновують свою владу для завоювання, узурпації, тиранії. Він вважав, що сила яку використали правлячі кола, ні в якому разі не може бути джерелом права, і він протиставляє цій силі вільний консенсус громадян, на основі якого уряд отримує від громадян мандат на управління. Таким чином, симпатії Дж.Локка завжди на боці свободи, в ім'я якої допустиме насильство з боку громадян для захисту від свавілля влади.

Принципово важливим для теорії демократії було обґрунтування видатним французьким мислителем Ж.-Ж.Руссо ідеї народного суверенітету. На основі ідеї суспільного договору він доводив, що єдиним джерелом і верховним носієм влади в суспільстві є народ. Ця влада неподільна, вона здійснюється безпосередньо самим народом і не може бути передана окремій особі чи органу. Ідея народного суверенітету стала вихідним принципом теорії і практики демократії.

Заперечуючи можливість передання народом влади окремим особам чи органам, Ж.Ж-Руссо виступав за пряме народоправство. Це був елемент утопізму в його концепції демократії, оскільки постійне пряме народоправство можливе лише в невеликих спільнотах і нездійсненне в масштабах держав із значною чисельністю населення. Тому наступним принципом демократії стала обґрунтована Ш.-Л.Монтеск'є ідея

представництва , згідно з якою народ як єдине джерело і верховний носій влади в суспільстві делегує владні повноваження державним органам.

Таким чином, починаючи з XVII століття, коли почали формуватися сучасні національні держави, уявлення про демократію трансформується. Як справедливо зазначає Р.Дал, якби сфера застосування цього поняття не була перенесена з міста-держави на націю-державу, воно не мало б ніякого майбутнього.

Значний поштовх розвитку ідей народного суверенітету у новому напрямку – політичного плюралізму і представництва інтересів – було зроблено в кінці XVIII – на початку XIX ст. в працях Джеймса Медісона (США), Ієремії Бентама та Джеймса Мілля (Англія). Однак лише через століття після Руссо у “Міркуваннях про представницьке врядування” Дж. Мілля прямо поставив питання про країну або націю як природну одиницю для суверенного уряду. В такий спосіб, як пише Р.Дал, було розвіяно “мудрість двох тисячоліть” щодо способу демократичного правління. Але й Дж. С.Мілля ще до кінця не усвідомлював, наскільки численними й глибокими будуть зміни в інститутах і практиці демократії від зміни її локуса – розмірів і структури того об’єкта, до якого вона застосовується. Р.Дал пише про щонайменше вісім наслідків тієї епохальної зміни локуса демократії, а саме:

1. Представництво стало сутнісним елементом сучасної демократії. Народ делегує свою волю вибраним уповноваженим представникам, які на державному рівні відстоюють його інтереси.
2. Розміри демократичної держави з представницькою формою правління мають перспективу необмеженого зростання.
3. Механізми прямої демократії, навіть у відносно малих державах, відрізняються обмеженою сферою застосування, за винятком Швейцарії, де вони належать до національної специфіки.
4. Розмаїтість суспільного життя, що не прямо пов’язана з розмірами держав, стала сприйматись як норма, що сприяло подоланню

моністичних уявлень про єдиний загальнонародний інтерес та єдину народну волю.

5. Конфлікти інтересів здобули визнання як неминуче і природне явище і для окремої людини, і для цілого суспільства.
6. Політичний плюралізм було визнано принципом функціонування всієї політичної системи.
7. Розширення індивідуальних прав стало характерною ознакою сучасних представницьких демократій, які дістали назву ліберально-демократичних систем.
8. Виникла поліархія – сучасна форма демократії.

Усі ці відмінності разом, відзначає Р.Дал, “становлять сучасну демократичну державу, яка різко контрастує з давнішими ідеалами і попередньою практикою демократичних та республіканських урядів”. Вона робить акцент на індивідуальних правах, що стало наслідком як більших розмірів держави, так і визнання неминучості плюралізму й конфлікту інтересів.

2. Різне теоретичне вирішення суперечності між ідеалом демократії та її реальністю знаходить свій вияв в існуванні багатоманітних концепцій демократії. Історично першою такою концепцією та формою її практичного втілення була класична ліберальна демократія. Вона на перше місце ставить громадянську свободу як незалежність особистого життя індивіда від політичної влади. Це реалізація передусім особистих прав і свобод індивіда: права на життя і недоторканність особи, права на свободу і спротив насильству, права на власність і вільну економічну діяльність, свобод приватного життя – недоторканності житла, таємниці листування, свободи пересування й вибору місця проживання. А наявність в індивіда політичних прав і свобод надає йому можливість брати участь у здійсненні державної влади, впливати на державу з метою задоволення особистих і спільних інтересів і потреб.

Ліберальна демократія не заперечує безпосереднього волевиявлення народу, але віддає перевагу представницькій демократії. Відповідно, демократію розуміють як відповідальне правління, коли уряд здатний приймати рішення і нести за них відповідальність. Основними елементами представницької демократії визначаються конституційність та обмеження політичного панування.

Сутність ліберальної демократії в концентрованому вигляді знайшла своє відображення у запропонованій президентом США Авраамом Лінкольном формулі: демократія – це правління народу, обране народом і для народу.

Разом з тим, суспільна практика показала, що притаманна лібералізу абсолютизація індивідуальної свободи веде до соціальної поляризації суспільства, загострення класової боротьби, породжує політичну нестабільність тощо. Подолати ці й подібні недоліки покликана концепція плюралістичної демократії як сучасний різновид ліберальної демократії. Основні її положення були сформульовані у працях М.Вебера, Й.Шумпетера, А.Бентлі, Р.Дала, С.Ліпсета та інших дослідників.

Призначення демократії, згідно з цією концепцією, полягає насамперед у тому, щоб надавати усім групам можливість висловлювати і захищати свої інтереси, запобігати конфліктам, створювати численні незалежні центри політичного впливу та соціальних противаг, які б не допустили узурпації влади наймогутнішими суспільними групами, а також політичною більшістю.

Отже, плюралістична теорія розглядає демократію як форму правління, що забезпечує баланс сил між конфліктуєчими економічними, соціальними, етнічними та іншими групами інтересів. Саме вони визнаються генератором політики, центральним елементом демократичної політичної системи, що забезпечує реалізацію інтересів, прав і свобод окремої особи. Держава ж розглядається як арбітр, що забезпечує баланс інтересів і в такий спосіб здійснює вплив на все суспільство. Головними провідниками впливу

групових інтересів вважаються плюралістичні еліти, що об'єднують найбільш впливових, політично підготовлених і активних представників кожної групи інтересів.

Автори даної концепції дотримуються думки про дифузю і розпорошеність влади і політичної еліти в сучасній демократичній державі, про її “поліархічність”, яка полягає у наявності багатьох “центрів” сили, впливу та авторитету.

Концепція плюралістичної демократії була найвпливовішою і поділялась більшістю політологів у 60-ті – на початку 70-х років ХХ ст. На перший погляд плюралістична демократія – це демократія для всіх. Проте вона не позбавлена низки недоліків. Зокрема, вона абсолютизує можливості політичного представництва соціальних інтересів через політичні партії і різноманітні організації як групи інтересів. Рядові члени партій і громадських організацій реально відіграють у них другорядну роль, а основні рішення приймаються їх керівниками, причому не завжди в інтересах тих же рядових членів.

Нарешті, нереальна сама установка концепції плюралістичної демократії на те, що все населення буде представлене в партіях і групах інтересів, що ці об'єднання будуть рівними за своїм політичним впливом. Найбільший вплив на політику в країнах з розвиненою ринковою економікою справляють різноманітні підприємницькі структури, особливо загальнонаціональні, галузеві та міжгалузеві об'єднання підприємців. Саме вони мають найширші матеріальні та фінансові можливості для впливу на органи влади. Відчутний вплив на політику мають і профспілки, які є наймасовішими організаціями найманих працівників.

Зростання політичного впливу об'єднань підприємців і профспілок спричинило появу концепції корпоративної демократії. Корпорація – це сукупність осіб, об'єднаних на основі цехових, кастових, комерційних та інших інтересів. Згідно з концепцією корпоративної демократії політика має здійснюватись за участю держави та обмеженої кількості наймасовіших і

найвпливовіших організацій, передусім об'єднань підприємців і профспілок як виразників інтересів широких верств населення. Така політика дістала назву соціального партнерства, або трипартизму. В багатьох країнах Заходу засновані на представництві підприємців, профспілок і держави трипартиські органи, які визначають основні параметри соціально-економічної стратегії держави.

За таких умов корпоративні об'єднання набувають монопольного права на політичне представництво інтересів не тільки членів цих об'єднань, а й інших верств населення. Якщо врахувати, що в країнах Заходу більше половини працівників не є членами профспілок, то це означає, що вони не мають власного політичного представництва в системі корпоративної демократії. За своїм змістом вона близька до плюралістичної концепції демократії.

Обмеженість концепцій ліберальної, плюралістичної та корпоративної демократії спонукала політологів шукати інші моделі демократичного здійснення державної влади. Однією з них є концепція партисипітарної демократії (від франц. *participer* – брати участь). Партисипітарна демократія – це демократія участі.

Концепція партисипітарної демократії передбачає, що широке залучення освічених громадян до участі у здійсненні влади, децентралізація політичних рішень, громадський контроль над їх прийняттям сприятимуть досягненню справжньої рівності і свободи, як найсправедливіших засад демократії. Зважаючи на неможливість переходу до прямої демократії, прихильники партисипітарної демократії пропонують змішану форму політичної організації, в якій би поєднувались елементи прямої і представницької демократії. На їхню думку, демократія участі – це пірамідальна система з прямою демократією в основі та представницькою демократією вище від неї.

На низовому рівні – у трудовому колективі, закладі освіти, за місцем проживання, низових ланках управління – має застосовуватись пряме

народовладдя, тобто участь всіх громадян у прийнятті рішень, а на вищих рівнях слід покладатись на принцип представництва. За таких умов, стверджують вони, відбуватиметься подолання політичного відчуження громадян, розвиток їх громадської активності, забезпечення ефективного контролю за політичними інституціями та посадовими особами.

Такі сподівання і очікування її авторів. Але в партисипаторній теорії демократії є немало слабких місць. Критики небезпідставно зазначають, що прийняття важливих рішень широким колом непрофесіоналів, які не несуть за них відповідальності, неминуче призведе до зниження інституційної відповідальності посадових осіб та до зростання небезпеки популістського авторитаризму. Крім того, автори концепції, на думку критиків, переоцінюють можливість залучення більшості громадян до участі в політиці без примусу, тобто без порушення їх свободи. Адже відомо, що основна маса населення добровільно не бажає серйозно займатися політикою.

Протилежних поглядів на суть політичної демократії дотримуються прибічники елітарної демократії, які наголошують на необхідності обмеження участі мас в управлінні суспільством. Виходячи із запропонованого Й.Шумпетером розуміння демократії як конкуренції потенційних керівників за довіру виборців, ці автори стверджують, що у будь-якому суспільстві реальна влада має належати політичній еліті, яка розглядається не тільки як група, котрій притаманні необхідні для управління якості, але й як захисник демократичних цінностей, здатний стримувати властивий масам ідеологічний і політичний ірраціоналізм, емоційну неврівноваженість і радикалізм. Народу, згідно з цією концепцією, належить тільки право періодичного, головним чином електорального контролю за складом еліти.

Елітаристи стверджують, що саме такий тип правління є реальністю в сучасних суспільствах, а тому треба не боротися з ним, а знаходити і запроваджувати у політичну практику такі інститути і механізми, які б забезпечили максимальну суспільну ефективність діяльності політичної еліти

та її підконтрольність суспільству, сприяли б подоланню тенденції до її замкненості, олігархізації, відчуження від мас, формували б відкритість доступу і вступу до еліти представників усіх соціальних верств, можливість своєчасного і якісного її оновлення. Без цього неминуча поява у суспільстві таких негативних явищ, як бюрократизація влади, переважний вплив на політику найпотужніших груп інтересів, наростання авторитарних тенденцій, послаблення легітимності влади внаслідок її відриву від громадян.

Головною особливістю марксистського розуміння демократії є розгляд її у нерозривному зв'язку з матеріальними умовами життя суспільства та його класовою структурою. Марксизм вважає, що в класовому суспільстві демократія є виявом диктатури економічно пануючого класу. В умовах експлуаторського ладу – рабовласницького, феодального і буржуазного – інститути демократії слугували і слугують тим класам, в руках яких перебували і перебувають засоби виробництва: рабовласникам, феодалам і буржуазії.

Вищим типом політичної демократії марксизм визнає соціалістичну, або пролетарську демократію. Головна відмінність соціалістичної демократії від буржуазної вбачається в тому, що вона є владою більшості суспільства – трудящих (диктатурою пролетаріату), спрямованою проти його експлуаторської меншості, тоді як буржуазна демократія є владою незначної меншості – власників засобів виробництва. Соціалістична демократія базується на суспільній власності на засоби виробництва, яка виступає економічною основою утвердження соціальної рівності людей та їх справжньої свободи як звільнення від капіталістичної експлуатації. Вважається, що на відміну від буржуазної демократії соціалістична демократія не тільки проголошує політичні свободи й соціально-економічні права, а й надійно їх гарантує.

Однак, реалізація марксистської концепції демократії в реальній суспільній практиці без економічної свободи та конкуренції, реальних

виборів на принципі політичного та ідеологічного плюралізму, привела до побудови тоталітарної моделі соціалізму.

Окрім зазначених, у теорії демократії існують також інші концепції демократії: ринкова, плебісцитарна, консенсусна, референдумна та ін. Їх багаточисельність свідчить про те, що демократія є багатоманітним суспільним явищем і процесом що постійно розвивається. Тому не слід зводити її аналіз до окремих елементів, а розглядати комплексно, опираючись на ті уявлення, які вже викристалізувались в теорії демократії, а також доказали свою соціальну значимість у демократичній практиці.

3. Таким чином, сама демократія – це соціально-політичне явище, що постійно розвивається. Разом з тим, засвоєння характеристик, властивих категорії “демократія”, дає можливість більш чітко з’ясувати напрямки вдосконалення тієї чи іншої політичної системи на шляху її наближення до демократичних ідеалів.

Важливе теоретичне і практичне значення має питання про критерії демократії. Загальноприйнятим і найбільш важливим серед них є можливість громадян брати реальну участь в управлінні, у вирішенні як державних, так і громадських справ. Суспільство не може бути демократичним, якщо його громадяни позбавлені таких можливостей. Тільки створюючи сприятливі умови для розкриття творчого потенціалу громадян і подолання їх соціальної інертності, суспільство одержує могутній імпульс саморозвитку за рахунок включення в демократичний процес головної діючої сили історії – народу.

Серед головних критеріїв демократичності суспільства – наявність фундаментальних прав і свобод людини. Нормою сучасної політичної культури стає розуміння верховенства прав людини над будь-якими іншими правами та інтересами, розуміння цих прав і свобод як абсолютної цінності, без якої демократія неможлива. Конституційно закріплені за громадянами права і свободи є важливими цінностями демократії. При цьому першочерговими в міжнародному праві визнаються політичні права і

свободи. В свій час, в кінці ХУІІІ ст., Велика Французька революція здійснилася під лозунгом “Свобода. Рівність. Братерство”. У ХХ ст. цей лозунг отримав своє втілення в Загальній декларації прав людини, перша стаття якої проголошує: “Всі люди народжуються вільними і рівними в своїх достоїнствах і правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні поступати один до одного в дусі братерства”.

До першочергових прав і свобод відносяться свобода слова, переконань, віросповідання для всіх людей незалежно від їх раси, статі, мови і релігії. В демократичному суспільстві гарантується недоторканість особи і житла, забороняються обмеження у виборі місця проживання громадян та їх переміщення в середині власної країни, забезпечується право на вільний виїзд і в’їзд в свою країну.

Реалізація фундаментальних прав і свобод людини забезпечується наявністю такого критерію демократії як правова держава із верховенством закону у всіх сферах життя суспільства. Саме така держава є головною силою у демократичному суспільстві, яка здатна гарантувати громадянам їх права і свободи.

Критерієм демократії є наявність чи відсутність демократичного типу політичної культури, яка передбачає сприйняття таких цінностей, як повага прав і свобод особи, відмова від насильства як засобу державної політики і форми політичної боротьби, гуманність, терпимість до інакодумства, усвідомлена повага і дотримання громадянами законів.

На цій основі базується не менш важливий критерій демократії – висока соціальна і політична активність різних суспільних сил, добровільно об’єднаних в організації, асоціації, товариства, клуби. Ці об’єднання своєю різноманітною діяльністю формують суспільне середовище і складають невід’ємний елемент громадянського суспільства, в якому багато професійних, соціальних, духовних запитів і потреб людей задовільняється незалежно від держави і від інституціоналізованої сфери.

Реалізація цих критеріїв демократії забезпечується цілим рядом її принципів. Одним із основоположних принципів демократії є принцип більшості. Так, в демократичному суспільстві в результаті волевиявлення народу стосовно того чи іншого питання утворюється більшість, яка і визначає позицію влади. Іншими словами, демократія це не просто влада народу, а влада саме його більшості, що є суттю доктрини народного суверенітету.

Разом з тим, принцип більшості не можна абсолютизувати і вважати його бездоганно демократичним, якщо при цьому не дотримується право меншості на опозицію. В демократичному суспільстві більшість, і меншість громадян є цілком рівними у своїх правах і свободах. Демократична організація суспільства неможлива без дотримання принципу плюралізму, який дає можливість управляти на основі врахування множинного характеру громадської думки і позицій різних суб'єктів політики. У плюралістичному суспільстві з цією метою меншості надається юридично гарантоване право на опозицію. Підпорядковуючись законам та іншим рішенням державної влади, що були прийняті за волею більшості меншість має узаконену можливість виражати свою незгоду з такими рішеннями, знімати із себе відповідальність за ті з них, які можуть мати негативні наслідки.

Наявність опозиції у парламенті, а також у всіх інших сферах суспільного життя, забезпечує реальний плюралізм думок і дій, що є необхідною умовою вироблення оптимальних рішень. Ефективним засобом боротьби опозиційних сил за реалізацію своїх інтересів є багатопартійність.

Важливим принципом демократії є принцип рівності. Сучасне розуміння принципу рівності виходить з того, що в умовах демократії можлива і навіть неминуча соціально-економічна нерівність громадян. Демократія передбачає лише політичну рівність всіх перед законом, незалежно від соціального і матеріального становища, але не може гарантувати однаковий рівень життя. Проте держава вживає заходів для

забезпечення достатнього рівня соціальної захищеності для соціальних груп, які потребують допомоги.

Атрибутом демократії є також принцип розподілу влади, у відповідності з яким законодавча, виконавча і судова влада відокремлені і достатньо незалежні одна від одної. В той же час вони постійно взаємодіють між собою в процесі формування і здійснення державної політики. Кожна із них наділена повнокровними владними повноваженнями. Парламент, будучи вищою законодавчою владою, приймає закони і виробляє основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики держави. В руслі цих напрямків виконавча влада в особі уряду здійснює свої владні повноваження. Разом з тим уряд володіє законодавчою ініціативою і зовсім не є лиш слухняним провідником лінії парламенту. Судова влада незалежна і від парламенту і від уряду. Вона здійснює конституційний нагляд і може відмінити чи призупинити закони, прийняті парламентом, а також рішення уряду, якщо вони суперечать конституції.

Отже, наступний принцип демократії — конституціоналізм, який зобов'язує владу і громадян дотримуватись конституції, підкорятись діючій юрисдикції, незалежному конституційному контролю. Демократична організація суспільного життя передбачає також наявність незалежного контролю, який здійснюється не тільки "зверху", але й постійного і ефективного контролю "знизу".

Загальновизнаним демократичним принципом є виборність основних органів державної влади. При цьому демократія передбачає забезпечення вільних виборів, що докорінно відрізняються від недемократичних і формальних виборів. Всі громадяни за таких умов мають виборчі права і реальні можливості брати участь у виборах. Однак, демократія не виключає наявності цензу осілості, у відповідності з яким право вибирати і бути обраним у багатьох країнах мають тільки ті громадяни, які проживають там протягом певного часу. Проте решта обмежень у виборчих правах (за

національною, релігійною, статевою, майновою, професійною та іншими ознаками) недопустимі, так як вони суперечать природі демократії.

Функціонування та розвиток демократії забезпечує самоуправління, суть якого полягає в тому, щоб створити такі умови, при яких управління всіма справами суспільства здійснювалось би не тільки від імені народу, але й самим народом. Тобто, мова йде про перехід до політичної організації, яка робить управління суспільством і державою безпосередньою справою самих громадян.

Неодмінною умовою демократії є також необхідність забезпечення принципу гласності у всіх сферах суспільного життя, для цього, зокрема, забезпечується вільний доступ преси і громадськості до інформації про діяльність вищого законодавчого органу. В свою чергу, уряд повинен своєчасно інформувати парламент про діяльність усіх державних структур, про всі напрями внутрішньої і зовнішньої політики. Нормою є відкритий характер державних бюджетів, звітів про діяльність різних міністерств і відомств. Особливу роль у забезпеченні такої гласності відіграє преса та інші засоби масової інформації, що мають незалежний статус і вільні від цензури. Іншими словами, в демократичному суспільстві громадяни мають у своєму розпорядженні повну інформацію про діяльність вибраних ними органів влади, а також про діяльність різних громадсько-політичних організацій, партій.

Такі основні критерії, принципи та риси демократичної організації суспільства. Очевидно, що жодна із сучасних країн не відповідає цим параметрам в повному об'ємі. Встановлення такої відповідності навряд чи можливе і в майбутньому. Однак, намагання досягнути демократичних ідеалів завжди буде залишатись могутнім стимулом для подальшого суспільного прогресу.

4. 24 серпня 1991 р. Верховна рада України прийняла історичний документ - Акт проголошення незалежності України. Україна проголошена незалежною

демократичною державою. Почався новий етап її історичного розвитку, стратегічною метою якого поставлено завдання побудови демократичного суспільства.

Особливість України полягає в тому, що необхідно здійснити перехід від тоталітарного режиму до демократії, і, безпосередньо пов'язаний з цим перехід від державної до ринкової економіки. Особливість цього переходу обумовила становлення у сучасній Україні специфічного "змішаного" політичного режиму, в якому поєднуються ознаки всіх основних "чистих" різновидів політичних режимів: а) демократичного, б) авторитарного, в) автократичного, г) диктаторського, д) тоталітарного, е) анархічного, є) охлократичного.

Серед ознак демократичного політичного режиму, притаманних Україні, слід віднести: 1) виборність найважливіших органів політичної влади (як державних так і громадських); 2) юридичну рівність громадян. В той же час, є певні обмеження у сфері двох інших основних принципів демократичного режиму - вирішення найголовніших політичних проблем відповідно до волі більшості громадян та забезпечення широкого кола особистих, громадянських та політичних прав і свобод. Відсутнім є належний постійний контроль народу за органами політичної влади, за бюрократичним апаратом держави; суттєву роль відіграє маніпулювання інформацією. Для значної частини населення багато декларованих прав та свобод не підкріплені економічно та організаційно. Деякі з демократичних прав грубо порушуються існуючими підзаконними актами та бюрократичними процедурами. Корупція та безвідповідальність зводять нанівець найкращі побажання законодавців та політиків. Виникла унікальна ситуація, коли водночас обкрадаються і народ, і держава, а за їх рахунок збагачуються окремі громадяни та їхні злочинні об'єднання.

Існуючі обмеження демократичних принципів дають підстави для висновку про наявність у сучасній Україні елементів авторитарного політичного режиму. До таких елементів належать: 1) домінуючий вплив в

політичній, економічній та інформаційній сфері олігархічних кланів; 2) звуженість принципу гласності у діяльності органів державної влади та реальної відповідальності їх керівників за зміст та наслідки своєї діяльності; 3) формування еліти зверху, а не демократичним шляхом; 4) бюрократизм, недотримання та порушення правових норм.

Найважливішою ознакою автократичного політичного режиму, яка притаманна сучасній Україні, є обмеження кола осіб, що здійснюють реальну політичну владу, відокремленість абсолютної більшості народу від процесу її здійснення. Ситуація в керівництві країною ускладнюється також тим, що немає чітко сформованої конструктивної опозиції. Протягом кількох місяців кінця 1991 - початку 1992 року "партія влади" вдалося поглинути більшу частину колишньої опозиції, допустивши її частково до "ринку влади". До сьогодні не забезпечено законодавчий статус теперішньої опозиції.

До числа залишків тоталітаризму слід віднести такі специфічні риси політичної свідомості значної частини адміністративних кадрів, політиків та простих громадян, як впевненість у власній непогрішимості, нетерпимість до політичного інакомислення, етатизм, егалітаризм, догматизм, примітивізація політичної культури. В основі своєї знищений на центральному інституційно-нормативному рівні тоталітаризм і далі розквітає в багатьох сферах на локальному і навіть регіональному та секторному рівні політичної системи.

Анархічний політичний режим часто буває представлений такими своїми компонентами, як: 1) відсутність системи ефективного нормативного регулювання суспільних відносин, свавілля сильнішого або більш спритного, відсутність гарантій безпеки населення та представників органів політичної влади; 2) конфронтація владних структур, відсутність ефективних форм координації їхніх дій; 3) ерозія загальної ідеї єдиної політичної системи (що виявляється в діяльності впливових сепаратистських сил та сил, що претендують на виключне право репрезентувати "справжні інтереси народу" та вимагати заборони діяльності своїх опонентів); 4) втрата (у деяких

випадках) вищими органами політичної влади монополії на організоване застосування насилля.

I, нарешті, суттєві елементи охлократичного політичного режиму характеризують політичне життя України тою мірою, якою її владним структурам притаманні: 1) некомпетентність, презирливе ставлення до знань, до досвіду світової цивілізації, зокрема, постійні намагання неадекватними реальній ситуації простими засобами і дуже швидко розв'язувати складні проблеми суспільного життя, що потребують для свого вирішення довгої копіткої праці; 2) відсутність у представників органів політичної влади реального почуття громадянської відповідальності перед народом своєї країни; 3) рекрутування певної частини правлячої політичної еліти з середовища "соціальних низів" та маргінальних верств суспільства, представники яких жадають швидкого підвищення свого індивідуального та групового соціального статусу та покращення матеріального рівня життя.

Таким чином, відсутність інститутів громадянського суспільства і громадянської ментальності, його політичної та соціальної структурованості, відчуження влади від більшості людей, неможливість для самих громадян постійно контролювати владу і впливати на ухвалення рішень - усе це характерно для сучасного посткомуністичного українського суспільства.

Прийнята у червні 1996 р. Конституція проголосила Україну демократичною, правовою, соціальною державою. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека були визнані найвищими цінностями. Політико-правові ідеали, які обґрунтовували, пропагували, до яких прагнули кращі уми України упродовж попередніх століть, набули конституційної сили. Проте для їх неухильного практичного втілення необхідно ще багато чого зробити: і з точки зору функціонування влади, яка має ділами підтвердити свою згоду на самообмеження (за будь-яких обставин діючи у строгій відповідності до Конституції й законів), і з точки зору громадянського суспільства, яке повинно домагатися цього від влади.

Помаранчева революція стала яскравим прикладом реакції українського суспільства на порушення правлячою владою виборчого законодавства, конституційних прав громадян. Цим самим громадянське суспільство продемонструвало свою здатність здійснювати контроль над владою. Проблема дотримання всіма гілками державної влади положень Конституції України продовжує залишатись актуальною, що пов'язано з переходом від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми державного правління. Політичний конфлікт між Президентом та Верховною Радою із-за відставки уряду, при блокуванні парламентом роботи Конституційного Суду – свідчення цьому. Для побудови системи стримувань та противаг у взаємодії гілок влади нагальною потребою є прийняття законів про статус Президента, Уряду, Верховної Ради, реформування судової системи.

Побудова в Україні правової держави продовжує залишатись одним з головним завдань на шляху до демократії. Адже конституційне закріплення основних інститутів і принципів демократії – лише один з необхідних кроків на шляху демократизації. Для побудови демократичного суспільства потрібно здійснити комплекс заходів, спрямованих на консолідацію демократичних сил, утвердження принципів і процедур демократичної практики.

Одним із чинників стабільного і динамічного розвитку суспільства може стати ідея, яка об'єднує усі суспільні групи і спрямовує їх до спільної мети.

У рамках стратегічного вибору України – побудови демократичного суспільства європейського типу – складовими її суспільного ідеалу мали б виступати державна самостійність, внутрішньополітична стабільність, громадянське суспільство, всебічний розвиток особистості. Однак, цей ідеал як єдине ціле поділяють далеко не всі в Україні: для одних неприйнятною є європейська модель демократії, для інших – суверенітет України, треті схильні абсолютизувати стабільність, яка часто ототожнюється з

тоталітарним “порядком”. А тому в ідеологічній сфері, поряд з національно-демократичними ідейними переконаннями, поки що прослідковується декілька різновекторних орієнтацій:

- деідеологізований і часто безпринципний прагматизм тієї частини суспільства, для якої гроші, а не держава й цивілізоване суспільство, є вищою метою діяльності;

- апологія досвіду радянського минулого, настальгія найбільшій частини суспільства за гарантованими державою стабільністю і добробутом;

- посилене творення національного міфу: не знаходячи у сучасному і майбутньому джерел національної консолідації, національно зорієнтовані романтики поринули в історичне минуле, народжуючи міфи про “найдавніше” походження українців, їхню месіанську роль тощо;

- механічне та некритичне перенесення на національний ґрунт ідей, які акумулювали досвід економічного та політичного розвитку інших країн.

Таким чином, ідеологічний плюралізм, що в умовах стійких демократій є невід’ємною ознакою громадянського суспільства, в Україні поки що спричиняє підвищену конфронтаційність політичних організацій, надмірне подрібнення політичного спектра та невміння об’єднуватися заради великого, знехтувавши малим.

Важливим аспектом становлення сучасної представницької демократії є формування багатопартійної системи як механізму акумуляції інтересів та їх транслявання на верхні щаблі суспільної піраміди. Якщо виходити із кількісних показників багатопартійності, то Україна нині спраляє враження демократичної держави. Проте поки що вона є недостатньо зрілою, про що свідчить нелегкий шлях до створення у Верховній Раді структурованих правлячої та опозиційної партійних коаліцій, які могли б забезпечити відповідальність владних структур перед народом.

Підґрунтям і однією з ознак громадянського суспільства є ринкова економіка із властивим їй плюралізмом форм власності та вільною конкуренцією. На її основі виростають соціальна структурованість

суспільства, реальна багатопартійність, не директивно сформована громадська думка і, найголовніше, вільна особа з розвиненим почуттям громадянськості та власної гідності. Формування цих ознак в Україні тільки розпочалося.

Повільність у створенні правової бази економічних реформ стримувало ділову активність, а недосконалий механізм соціального захисту робив тягар реформ непосильним для значної частини населення. Широкомасштабна приватизація здебільшого спрямовувалася “тіньовими” та управлінськими структурами (спочатку “червоним директоратом”) таким чином, щоб отримати максимальний зиск для себе. Інші прошарки населення були не структуровані, не усвідомлювали ні власних групових інтересів, ні засобів їх захисту спільними зусиллями. Тому вони були відкинуті на узбіччя соціально-економічних процесів. Це не дало можливості формування середнього класу, який є соціальною базою демократії, її опорою. Натомість вирости “олігархи”, які монополізували розподіл економічних ресурсів і виробництво та домоглися вирішального впливу на політику держави.

Антиолігархічний, антикримінальний характер Помаранчевої революції, демократичної за своїм змістом, привів до зміни влади, але вирішення поставлених нею завдань та вимог потребують подальших зусиль демократичних сил за їх втілення на практиці.

Нині Україна, за оцінками аналітиків, перебуває посередині шляху між протодемократією й авторитаризмом. Трансформація тоталітарних і авторитарних режимів в демократичний – тривалий, багатоступеневий процес глибокого реформування не лише політичної системи, але й усієї сукупності суспільних відносин.

Тема 10. Політична культура

План

1. Поняття, структура та функції політичної культури.
2. Політична культура нації, суспільної групи, особи. Типологія політичних культур.
3. Політична соціалізація: суб'єкти, фази, форми.
4. Стан та особливості української політичної культури.

Література:

Карнад Х.А. Формування політичної культури молоді на сучасному етапі // Людина і політика. – 2004. - № 5.

Нагорна Л.П. Політична культура українського народу. Історична ретроспектива і сучасність. – К., 1998.

Рудакевич О.М., Гутор М.С. Політичне відродження українського народу (Шляхи формування новітньої української політичної культури). – Київ-Тернопіль, 1998.

Рудакевич О. Феномен політичної культури // Віче. – 1997. - № 10.

Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. – 1994. - № 3,4.

1. Термін „**політична культура**” введений у науку наприкінці XVIII ст. німецьким філософом Й.Г.Гердером. В українській політичній думці проблема сутності політичної культури вперше чітко сформульована українським ученим В'ячеславом Липинським. Було це за 30 років до того, як американський політолог **Габріел Алмонд** у 1956 р. висунув власну версію цього феномена, яка стала класичною. Якщо В.Липинський сутність політичної культури бачив у поєднанні, „рівновазі” між політичною творчістю і „політичною наукою”, що забезпечує високу „політичну умілість” провідної верстви нації, то Г.Алмонд розглядав політичну культуру як сукупність **орієнтацій** громадян на політичну систему суспільства і на самих себе як учасників політичного процесу. Ці орієнтації мають таку структуру:

- **пізнавальні орієнтації** (знання про політичну систему, її „входи” і „виходи”);
- **емоційні орієнтації** (почуття та настрої щодо політичної системи та тих осіб, які її репрезентують);
- **оцінні орієнтації** (уявлення про політичні об'єкти, що опираються на ціннісні стандарти і критерії у поєднанні з інформацією та емоціями).

Послідовники Г.Алмонда йшли шляхом розширення компонентного складу культури. Спочатку цей процес відбувався у рамках політичної свідомості, але згодом, у політичну культуру включили „зразки політичної поведінки” та традиційні політичні інститути.

У дослідженні природи та сутнісних рис політичної культури особливі пізнавальні можливості має семіотичний (знаковий) підхід. Справа в тому, що будь-яка культура - виробнича, правова, політична, моральна, екологічна тощо - має діяльнісно-знакову природу. Тобто цінності та ціннісні орієнтації, стереотипи мислення і поведінки, ідеологічні концепції та моделі функціонування політичних інститутів, політичні символи та інші елементи політичної культури є тими політичними знаками, які вироблені в процесі політичної діяльності, і в яких зосереджена життєво важлива інформація.

Організація і спрямування політичного життя на основі акумульованих в елементах культури смислів забезпечує ефективну діяльність суспільних груп та народів, задоволення їх насущних потреб. Таким чином, стають зрозумілими ті образи, що використовують науковці для характеристики соціального призначення політичної культури - бути „генетичним кодом” („матрицею”, „моделлю”) політичного процесу.

Структура політичної культури включає ряд блоків - пізнавальний, нормативно-оцінний, практично-поведінковий та інституційний. Перший блок елементів політичної культури - **пізнавальний** - включає політичні уявлення, знання, міфи та політичну ідеологію. Політична культура завжди базується на певних уявленнях про політичну сферу та її роль у функціонуванні суспільства. Джерелом політичних уявлень можуть бути не лише знання, тобто об'єктивні дані про політичний процес, але й неправдива інформація – слухи, міфи, навмисна дезінформація.

Нормативно-оцінний блок політичної культури тісно пов'язаний з мотиваційною стороною політичної діяльності. Це політичні цінності, ідеали, цілі, принципи, норми, а також ціннісні орієнтації, політичні оцінки, установки, переконання, почуття й емоції. Ціннісні орієнтації відіграють вирішальну роль у функціонуванні політичної культури, адже вони виступають в якості мотиву політичної діяльності: їх слід цілеспрямовано формувати, особливо, в підростаючого покоління народу.

В практичному житті політична культура постає у вигляді **зразків політичної поведінки** - системи дій, вчинків, ритуалів, засобів політичного впливу. Слід підкреслити, що в політичну культуру входить не сама політична діяльність, а характерні способи і форми здійснення тих чи інших дій і вчинків, стереотипи політичної поведінки. Оволодіння способами політичної діяльності, політична цілеспрямованість і активне включення в політичні процеси виступають основними критеріями оцінювання політичної культури особи чи групи людей.

Ще один блок політичної культури становлять **інституційні цінності**: традиційні принципи побудови й діяльності державних органів та громадських формувань, вивірені практикою форми і методи їх діяльності.

У структуру політичної культури, крім описаних вище блоків, входять політичні традиції, стереотипи і символи. У цих феноменах поєднуються суб'єктивні та об'єктивні характеристики. В **традиціях** зберігається досвід політичного минулого, вони виступають способом передачі зразків політичної свідомості і поведінки між поколіннями. **Політичні символи** (герб держави, прапор, гімн, корона короля, гетьманська булава та ін.) - це формалізоване відображення стереотипів політичного життя. Вони мають особливий вплив на емоційну сферу людини: політичні почуття й настрої.

Важливу роль у політичному житті відіграють **стереотипи** політичного мислення і поведінки. Стереотипи - це стійкі форми сприйняття й оцінки соціальних об'єктів, усталені способи поведінки. Стереотипи можуть давати відображення політичних реалій як адекватне, так і деформоване. Якщо політична культура постає як сукупність характерних способів життєдіяльності в сфері політики, то можна твердити, що вона є сукупністю політичних стереотипів, притаманних суспільству.

Аналізуючи політичну культуру, необхідно звернути увагу на те, що вона не нагромадження статичних речей, а **процес**, у якому беруть участь носії культурних функцій.

Політична культура як компонент політичної системи суспільства виконує такі **функції**: акумуляція історичного досвіду народу, вираження його політичних потреб та інтересів; ідентифікація, інтеграція та мобілізація членів політичного об'єднання чи суспільної групи; відтворення певних параметрів політичного життя; орієнтація суспільства на формування та зміцнення бажаного суспільного ладу; політична соціалізація нових генерацій народу.

2. Політична культура, як і культура взагалі, має національну форму буття. Це означає, що реально існує не політична культура взагалі, а лише культура Франції, США, Росії, Китаю, України та інших держав. В їх основі національна ідея, національні потреби та інтереси, цінності та цілі, умови їх реалізації. **Політична культура нації** поширюється на всі її суспільні групи: класи, демографічні й професійні структури, етнічні меншини. Але політична культура окремої суспільної групи, крім загальних рис, має й специфічні. Для позначення цього явища в політології використовується поняття **субкультури** (підкультури): політична культура робітників, селян, інтелігенції, підприємців, політичної еліти тощо. Наприклад, є сенс говорити про **політичну культуру молоді** - молодіжну субкультуру. Її основними рисами виступають загострена критичність в оцінці стану суспільства, схильність до радикальних заходів у реформуванні суспільних відносин, рішуче впровадження нових форм політичного життя, динамічність у ціннісних орієнтаціях, особлива відданість високим ідеалам свободи, соціальної справедливості та гуманізму.

Політична культура особи формується під впливом політичної культури суспільства і тієї спільноти, в яку вона входить. При цьому загальні культурні цінності специфічно трансформуються соціальним статусом особи, її індивідуальним досвідом, рівнем знань і психологічним станом. Політична культура кожної особи проявляється: а) в змісті та рівні політичних знань, у тому числі знань традицій, принципів, норм і способів політичної діяльності; б) в індивідуальному політичному досвіді; в) в сформованих на їх основі політичних переконаннях, оцінках, мотивах, почуттях; г) в соціальній активності. В політичній культурі особи велика роль емоційної сфери. Якщо системоутворюючим елементом у політичній культурі суспільства виступає національна ідея й політична ідеологія, то в політичній культурі особи – політичні знання й переконання.

Аналіз політичної історії народів світу та нинішнього стану розвитку держав дає змогу провести **типологію політичних культур** на основі тих чи

інших ознак. Так, аналіз політичних орієнтацій громадян дав можливість американським ученим Г.Алмонду і С.Вербі визначити такі «чисті» типи політичних культур: **патріархальний**, підданський і активістський. Перший тип притаманний відсталим племенам і характеризується відсутністю чітко виражених політичних ролей. Тут практично відсутній інтерес громадян до політичного життя, а орієнтації членів суспільства на вождів племен, шаманів і т.п. не відділяються від їх релігійних та соціальних орієнтацій. **Підданський** тип політичної культури характеризується позитивною орієнтацією на політичну систему (на „вихід” з неї), але слабким ступенем особистої участі. Він сформувався в умовах феодальної політичної системи, де існує чітка ієрархічна залежність в структурі державної влади, і де народ позбавлений політичних прав і свобод. **Активістська політична культура**, яку ще називають „культурою участі”, передусім вирізняється тим, що громадяни намагаються відігравати значну роль у політичному житті країни, орієнтуючись і на „вхід”, і на „вихід” з політичної системи. Цікаво відзначити, що Алмонд і Верба оптимальним типом політичної культури вважають не чистий „активістський”, а так звану „**громадянську культуру**”, в якій переважає активістська культура при збереженні елементів патріархальної і підданської. За таких умов забезпечується найбільша стабільність політичної системи (наприклад, політична культура Великобританії, в якій переплетені демократичні елементи життя і традиції монархічної держави).

Заслуговує на увагу поділ політичних культур на поляризовані і консенсусні, тоталітарні й демократичні, консервативно-ліберальні й ліберально-демократичні, доіндустріальні, індустріальні й постіндустріальні, відкриті й закриті та інші.

3. Політична соціалізація (від лат. *socialis* - суспільний) - це процес засвоєння індивідом упродовж життя політичних знань, норм, цінностей суспільства, в якому він живе. Набувши певної політичної культури, людина

стає „**homo politicus**” - **політичною людиною**. Політична соціалізація як процес проходить дві фази - адаптацію (приспособування індивіда до соціально-політичних умов та функцій) та інтеріоризацію (засвоєння політичних цінностей, перехід їх у свідомість, переконання особи).

Первинна соціалізація відбувається у сім'ї та дошкільних навчальних закладах і розпочинається з 3-4 річного віку. Дитина навчається розпізнавати атрибути держави (прапор, герб, гімн), її назву, національних героїв та лідерів. **Вторинна соціалізація** (шкільний вік) включає ознайомлення учня з історією країни, суспільним і державним ладом, напрямком розвитку суспільства, основними політичними силами тощо. В цей час юнаки і дівчата вступають у дитячі та юнацькі організації, отримують перший досвід політичної участі. З 18 років громадянин держави набуває усієї повноти політичних прав і обов'язків: голосує на виборах та референдумах, вступає у політичні партії, бере участь у масових політичних заходах. Тут важливу роль відіграють не лише політичне навчання і виховання зовнішніми суб'єктами та обставинами, а й такі форми, як політичне самовиховання та політична діяльність особи. Політична соціалізація продовжується в армії, вищих навчальних закладах, зокрема, в процесі освоєння курсу політології та інших суспільних дисциплін.

Які мотиви процесу політичної соціалізації, чому людина хоче стати „homo politicus”? Згідно з „**моделлю переконаності**” особа має бажання відповідати вимогам суспільного ладу через почуття обов'язку перед народом і державою; за „**моделлю інтересу**” спонукою до сприйняття політичних цінностей і активної поведінки є усвідомлення особистих вигод і привілеїв; „**модель підкорення**” пов'язана з примусовою соціалізацією з боку держави, закладів освіти тощо.

Виявом набутків політичної соціалізації є екстеріоризація – перетворення особою політичного досвіду в політичні дії та політичну поведінку, її активна політична позиція. Узагальнюючим поняттям, яке характеризує політично виховану, сформовану особистість є

громадянськість, що включає почуття власної гідності, громадянську мужність, національну самосвідомість, почуття суспільного обов'язку, активність та сумління.

Значній частині населення країни притаманна **політична пасивність і аполітичність**. Останній феномен виникає внаслідок негативного чи індиферентного ставлення людей до політики, відчуження суспільних верств від політичного життя, зневіри в те, що простий громадянин може вплинути на перебіг політичних подій. Прояви політичної пасивності, аполітичності - пасивна непокора владним інститутам, абсентеїзм, політична індиферентність, політична самоізоляція, дисфункціональна поведінка тощо.

4. Аналізуючи політичну культуру того чи іншого суспільства, слід виявити її характерні риси. Так, **політична культура США** відзначається особливою прихильністю громадян до ідей представництва та плюралізму, орієнтацією не на партії, а на яскраві особистості, більшим довір'ям до урядів штатів, ніж до федеральної влади, визнанням в якості ідеалу „мінімальної” держави.

За твердженням російських дослідників, **політична культура сучасної Росії** характеризується підданським ставленням населення до центрів реальної влади, правовим нігілізмом, нерозвиненістю громадянських позицій, заідеологізованістю мислення, непримиренним ставленням до нетрадиційних поглядів, низьким рівнем особистих претензій на політичну участь, мінливістю політичних принципів, схильністю до конформізму.

Традиційна українська політична культура зазнала істотних деформацій впродовж століть іноземного поневолення народу. Тому сьогодні вона має фрагментарний та суперечливий характер. Спробуємо дати їй загальну характеристику.

За характером політичного режиму, який панував в Україні впродовж 20-80-х років ХХ сторіччя, і який сформував певні політичні якості окремих людей та народу загалом, ця політична культура має **посткомуністичний, пострадянський і посттоталітарний характер**, тобто в ній мають значну

питому вагу елементи комуністичної ідеології, радянсько-більшовицькі стереотипи, сформовані в минулому політичні переконання й настрої. Проте ця політична культура вже не є ні офіційною, ні монопольною. Розкриття злочинів комуністичного тоталітаризму скомпрометувало її, зробило одіозною. Властиві цій культурі політичні орієнтації значною мірою функціонують за інерцією й часто приховуються її носіями.

За характером політичного статусу УРСР та української нації в СРСР - нинішня політична культура українського народу є постколоніальною. Для неї значною мірою характерні зрусифікований стан, комплекси національної меншовартості й кривди, атрофована здатність оцінити власні національні інтереси і цілі, відсутність навичок суверенного мислення та поведінки, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили, вміння служити, а не самоврядувати на своїй, Богом даній землі.

За характером соціально-політичних процесів, що розгортаються в Україні, її новим статусом як суверенної самостійної держави - політична культура сучасного українського суспільства стає **національною і незалежницькою**. Її підґрунтям є реабілітовані й легалізовані цінності суверенних епох української історії, ідеали національно-визвольної боротьби та сучасні потреби українського народу. Посткомуністичне суспільство та його державні органи ще не наважуються повною мірою визнати їхній офіційний статус, але вони знаходять дедалі більшу підтримку в народі, відроджуються й поширюються в національній свідомості та діяльності політичних сил.

За ставленням до демократії і держави як соціальної інституції політична культура сучасних українців залишається в значній мірі **авторитарною, етатистською та патерналістською**. Проте за умов суверенного існування відроджуються традиційні риси української культури, зокрема такі, як **народоправство, толерантність, ставлення до держави в дусі лібералізму** (не людина для держави, а держава для людини).

Одночасно спостерігаються прояви **его-** і **громадоцентризму**, які також притаманні українській ментальності. На це повинні звернути увагу політичні лідери, щоб вчасно нейтралізувати **анархістські** настрої й поведінку, сконсолідувати суспільство на засадах плюралістичної демократії та консенсусу політичних сил.

За ідеологічною спрямованістю для політичної культури України характерний розкол суспільства на прихильників комуністичних цінностей - з одного боку, та консервативно-ліберальних - з іншого, на інтернаціоналістів-космополітів та патріотів-незалежників (націоналістів). При цьому на Сході й Півдні України домінують перші, а на Заході та у Центрі - другі. Проте загальна тенденція суспільного розвитку характеризується лібералізацією суспільних відносин та поступовою українізацією політичних інституцій та всіх регіонів держави.

За цивілізаційно-культурними ознаками сучасній Україні загалом властива прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, хоча помітну роль у політичному житті народу відіграють риси ментальності та культури, характерні для східних народів. У російсько-самодержавний та радянський періоди історії України поширилися властиві для азійських народів ставлення до держави (**етатизм і патерналізм**), її глави (**установка на харизматичних лідерів**), політичних прав і свобод особистості (**підданство, общинність**), політичного режиму (**авторитаризм**), ролі церкви в політичному житті суспільства (**підпорядкованість церкви державі**). Характерною є розколотість українського народу на українсько- та російськомовні частини й відповідно зорієнтованість на українську та російську культури.

За системними якостями й зрілістю політичній культурі українського народу властиві **амбівалентність** (поєднання різних за змістом й спрямованістю елементів), **нецілісність** (відсутні окремі компоненти культури, а ті, що є - мають несформований характер), **неорганічність** (багато запозичених політико-культурних елементів не відповідають

ментальності, національному характеру, традиціям, усій системі культури української нації).